

3

RYDÖBRUK

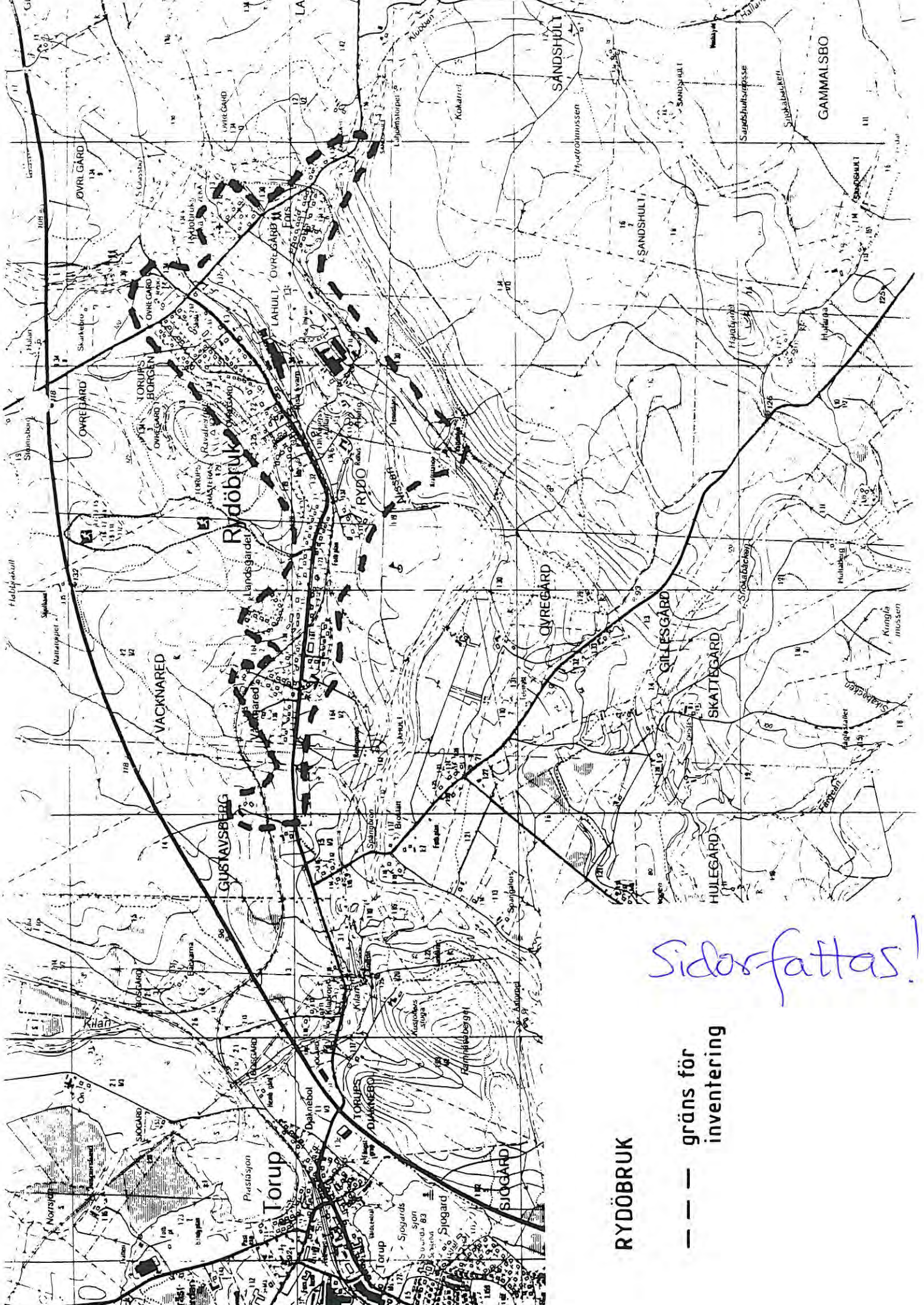
Bevarandeplan

REMISSUPPLAGA

M A J 1 9 8 9

RYDÖBRUK

--- gräns för inventering

Sidorfattas!

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD

SAMMANFATTNING

INLEDNING

HISTORIK

Allmänt

Planhistorik

BEFINTLIGA FÖRHÅLLANDEN

Stadsplan

Bebyggelse

BEVARANDEFÖRSLAG

Bevarandeförslag

Bevarande och förnyelse

Byggnadvård

REDOVISNING AV KULTURHISTORISKT SÄRSKILT VÄRDEFULLA
MILJÖER OCH OBJEKT

FÖRTECKNING ÖVER FASTIGHETER

FÖRUTSÄTTNINGAR

Bevarandelagstiftning

Organisationer och myndigheter

Stödformer

INLEDNING

BAKGRUND

Fysisk riksplanering

Bevarandeplanering är en del av kulturmiljövården, ett av de riksintressen som framhålls i den fysiska riksplaneringen enligt riksdagens beslut 1972 om hushållning med mark och vatten (prop 1971:111). Kulturmiljövården representerar värden, som om de en gång förötts inte kan återskapas eller ersättas, och måste därför tillmätas stor tyngd i planeringen och på ett mera integrerat sätt föras in i samhällsplaneringen.

I propositionen 1974:28 och 1975/76:135 om den statliga kulturpolitiken framhålles bl a att kulturminnesvården i ökad utsträckning bör inriktas på **samlade miljöer** utöver de enstaka objekten. Särskilt betonas att **kommunerna** har **det primära ansvaret** i anslutning till den fysiska detaljplaneringen och bostadssaneringen.

I proposition 1980/81:122 om åtgärder för bevarande av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse hänvisas till riksantikvarieämbetets och statens planverks skrivelse 1978 om upprättande av kommunala och regionala kulturminnesvårdsprogram. Enligt denna bör kommunerna välja ut objekt och avgränsa miljöer av särskilt värde och föreslå insatser.

Enligt statsverkspropositionen 1974:1 bilaga 14 angående saneringsutredningens betänkande Sanering III Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (SOU 1973:27) åvilar det kommunen att vid upprättande av saneringsprogram bl a göra ett urval av den kulturhistoriska bebyggelse som bör bevaras.

I propositionen 1977/78:76 angående energisparplan för befinnlig bebyggelse framhålles att speciell hänsyn bör tas till kulturhistoriska värden och att viss bebyggelse måste undantas från utvändiga sparåtgärder av främst kulturhistoriska och miljömässiga skäl.

Ny plan- och bygglag (PBL) trädde i kraft 1 juli 1987. PBL innehåller bestämmelser angående marks användning för bebyggelse, vilket skall föregås av planläggning. Grunddragen anges genom översiktlig planering och den närmare reglering i detaljplan eller områdesbestämmelser. I planläggningsarbetet ges skyddsmöjligheter för kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer.

I januari 1989 trädde den nya kulturmiljölagen (KML) i kraft, där de gamla speciallagarna för kulturminnesvården samlats. Bl a slås det fast i KML att "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö" samt att "Ansvaret delas av alla".

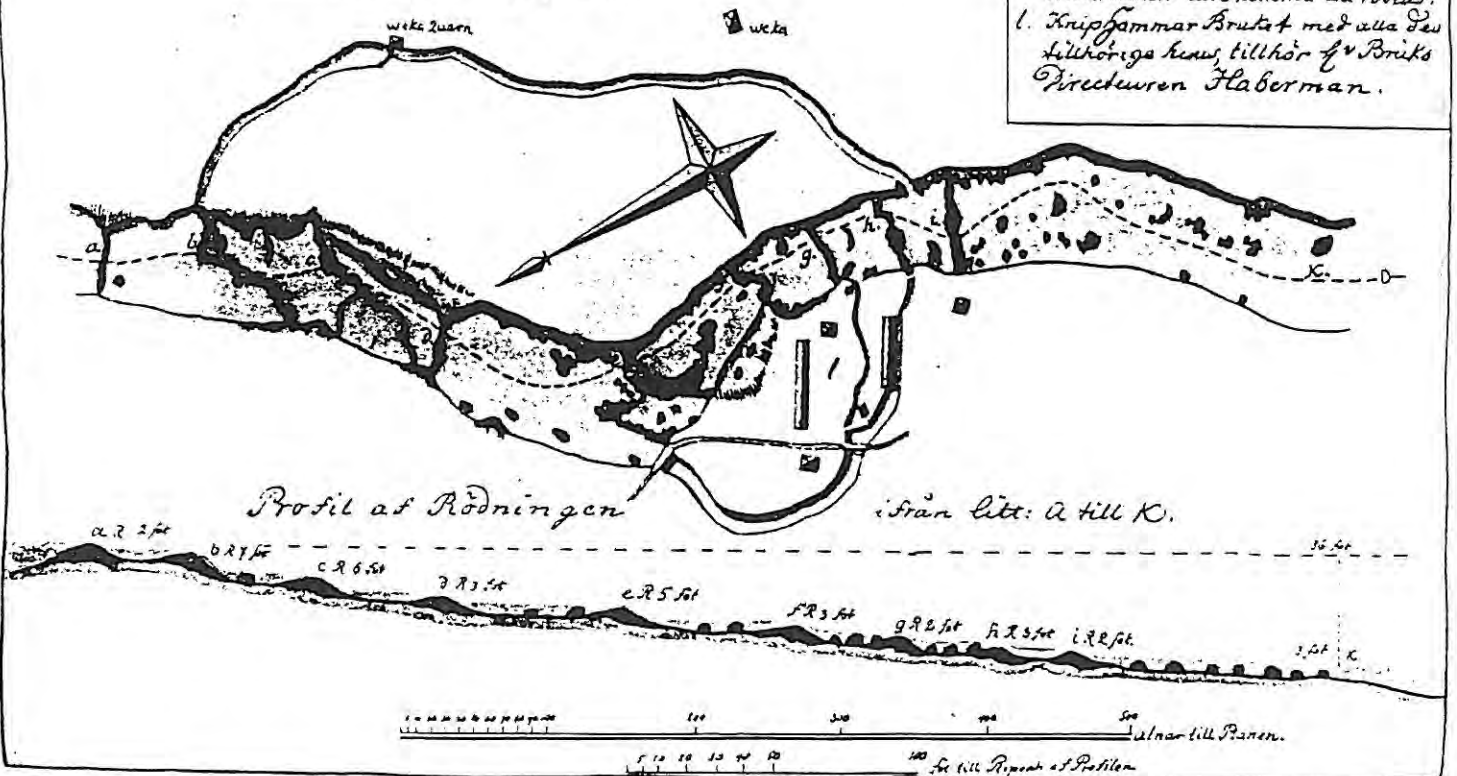

Jätteflyttblocket Knystahall som fram till 1645 fungerade som riksgrens mellan Sverige och Danmark och fram till 1953 som gräns mellan Hallands och Jönköpings län.

N° 25. Knyste Forsen, samt Rydö Bruk, äti Nisfan.
 Geometrice afmått d: 29 augusti 1745.

Explication
 a. b. c. d. e. f. g. h. i. k. är Stollevägen efter
 Väspaste Ström Särän.
 Förida stenar löre komma att röddas.
 1. Knipfammar Bruta med alla den
 tillhöriga hus, tillhör f. v. Rikts
 Directuren Flaberman.

Rydöbruk vid Knystahall 1745, tre år efter det första järnbruket hade anlagts. Original i krigsarkivet.

Kommunal planering

Kommunstyrelsens arbetsutskott beslutade 1987 (1987-08-18, Au § 369) att en bevarandeplan skulle upprättas för Rydöbruk.

Hylte kommun har tidigare, i likhet med övriga hallandskommuner, beslutat upprätta ett kommunalt kulturminnesvårdsprogram. Föreliggande förslag till bevarandeplan för Rydöbruks tätort kan ses som en del av kulturminnesvårdsprogrammet.

SYFTE

Såväl i stadsområden som på landsbygd pågår en snabb förvandling, skapad av ny teknik, ökat markbehov för bebyggelse och förändrade sysselsättnings- och boendemönster. Resultatet blir ofta att äldre kulturmiljöer och kulturminnen försvinner och att kontinuiteten i och förståelsen för det historiska förloppet bryts. Det är därför väsentligt att så långt som möjligt slå vakt om historiskt värdefulla inslag, vilka bör betraktas som en tillgång och inte som ett hinder för samhällets tillväxt.

"Ett av målen för den statliga kulturpolitiken är att garantera att äldre tiders kultur tas till vara och görs levande. Bevarandet av den historiska kontinuiteten tillmäts grundläggande betydelse för den enskildes känsla av trygghet och förankring i tillvaron. En god kulturmiljö är också en del av vår levnadsstandard" (ur prop 1975/76:135).

Bevarandeplaneringen har bl a syftat till att beskriva samhällets kulturhistoriska utveckling, avgränsa och presentera dess kulturhistoriska värden samt ge anvisningar för hur dessa bör utnyttjas som en tillgång och bevaras åt framtiden. Förslaget kan därigenom också för allmänheten tjäna som en introduktion i samhällets byggnadshistorik och som handledning i byggnadsvårds- och bevarandefrågor.

Arbetet kan ses som ett led i byggnadsnämndens uppgift enligt den nya plan- och bygglagen att "verka för en god byggnadskultur samt en god stads- och landskapsmiljö".

METOD

Det kulturhistoriska underlagsmaterialet för fysisk planering utgörs av historiska data insamlade dels vid dokumentation av objekt och miljöer i fält, dels vid studier av arkivalier och litteratur.

Föreliggande bevarandeförslag har föregåtts av en total byggnadsinventering inom planområdet, d v s samtliga fastigheter och byggnader har besiktigats, dokumenterats och beskrivits. Fältinventeringen har kompletterats med studier av äldre arkivalie- och kartmaterial och litteraturgenomgång (se nedan under Källor och litteratur).

Totalt har 183 fastigheter och 281 byggnader inventerats. På en blankett (utarbetad av riksantikvarieämbetet) har därvid vissa data - som ålder, byggnads- och fasadmaterial, takbe-

läggning, ev arkitekt m m - registrerats. Samtliga byggnader har därtill fotograferats (materialet förvaras på läns museet och i byggnadsnämndens arkiv).

Inventeringsmaterialet har gett underlag för en värdering utifrån kulturhistoriska utgångspunkter och rekommendationer till bevarandeåtgärder att beakta vid detaljplaneringen.

Handläggning

Förslaget till bevarandeplan kan i formellt avseende ses som en fördjupning av den översiktsplan som alla kommuner måste redovisa senast 1990. Översiktsplanen är inte juridiskt bindande men värdefull som ett instrument för kommunen att redovisa sina åsikter genom.

Förslaget har behandlats i stort enligt PBL:s regler för upprättande och antagande av plan, bl a beträffande samråd och utställning innan förslaget överlämnats till kommunfullmäktige för antagande eller beslut.

Förslaget till bevarandeplan gäller Rydöbruks tätort och överensstämmer med områdesplanens gränsdragning.

HISTORIK

ALLMÄNT

Förhistorisk Området kring Rydöbruk blev helt isfritt efter istiden ca tid 8 500 f Kr. Till det tundraliknande landskapet invandrade renen och i dess fotspår följde människan. De första människorna levde främst av jakt, fiske och samlarverksamhet vilket innebar att de inte hade behov av permanenta bostäder. De tillfälliga boplatserna låg vanligtvis utmed något vattendrag, vilket fynd av bl a flintredskap visat vid Nissan.

Omkring 4 000 - 3 000 f Kr kompletterades fångstekonomin med odling och boskapsskötsel, vilket medförde ytterligare kolonisering och att bofastheten ökade. Vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering i Hylte kommun 1983 och 1987, iaktogs förmodade stenåldersboplatser bl a i Rydö vid Nissan (raä 215) och i Väcknared vid ån Kilan (raä 214).

De synliga spåren i landskapet från bronsåldern (1 500 - 500 f Kr) utgörs av olika gravformer: högar, rösen och stensättningar. Bronsålderns klimat var varmt och gynnsamt och påminde om dagens medelhavsklimat. Djuren kunde gå ute på bete året runt.

Under järnåldern (500 f Kr - 1 050 e Kr) intensifierades odlingen och bebyggelsen blev stationär. Även handeln ökade. Klimatet blev kallare. Lämningar från järnåldern utgörs bl a av fossil åkermark som påträffats i Ramnås (raä 146). På Väcknared 1:3:s ägor finns ett röse och en stensättning (raä 15), på Lahult 1:5:s ägor finns ett gravfält (raä 19) bestående av en treudd, fem domarringar och en rest sten, på Väcknared 1:64 finns ett röse (raä 16) och norr om samhället finns ytterligare en stensättning (raä 154).

Medeltid Vid medeltidens början inträffade flera för den fortsatta utvecklingen viktiga händelser: en central och permanent kungamakt utvecklades, kristendomen infördes och städer anlades.

Medeltiden kännetecknas av ständigt återkommande strider mellan svenskar och danskar vid riksgränsen mellan Småland och Halland. Detta medförde att allmogen förutom själva kriget även belastades med allt högre skatter.

Under medeltiden ökade handeln över riksgränsen och 1284 nämns kommunikationsleden Nissastigen för första gången. Vattenkraften i Nissan började utvecklas och kvarnar anlades.

Reformationen Under 1500-talet genomfördes reformationen i Sverige (1523) och Danmark (1536). Övergången från den katolska till den protestantiska läran, innebar att kronan betydligt ökade sina inkomster på kyrkans och framför allt biskoparnas bekostnad. Tiondeskatten, som hade införts i Halland under senare delen av 1000-talet, hade delats mellan sockenprästen, kyrkan och biskopen. Efter reformationen tillföll biskopens tredjedel istället kungen.

Krig Under 1500-talet pågick flera krig mellan Danmark och Sveri-

ge. Värst drabbades Halland och västra Småland under det nordiska sjuårskriget 1563-70, speciellt områdena kring de stora vägarna (bl a Nissastigen), som då fungerade som trupptransportleder och områdena vid landsgränsen mellan de båda rikena. 1563 brändes och skövlades trakten kring gränsen, då danskarna angrep Småland, bl a brändes Långaryds kyrka och prästgård och samtidigt flera gårdar och torp. Kriget innebar att skattetrycket på bönderna ökade samtidigt som de goda relationerna över riksgränsen mellan bönderna emellan led avsevärt avbräck och handeln mellan hallänningar och smålänningar förbjöds.

1645 Under 1600-talet inträffade en avgörande händelse ur politisk synvinkel då Halland övergick i svensk ägo, villkorligt 1645 och definitivt 1658. Efter övertagandet påbörjades en intensiv försvenskningssaktion från myndigheternas sida främst genom kyrkan, och den med kyrkan förbundna skolan. Viktigast för befolkningen i Nissadalens gränsområde var att risken för gränsintermezzon helt försvann. Danmark invaderade dock Halland 1657 och 1676, men utan att Nissadalen berördes av stridigheterna.

Näringsliv Näringslivet genomgick endast små förändringar under perioden när det gäller handel, hantverk eller industri. Fortfarande var det jordbruk och boskapsskötsel som dominerade, ett förhållande som fortgick fram till 1800-talets andra hälft. Inom jordbruket skedde vissa förbättringar, och bl a började många redskap av trä att få vissa delar utbytta mot järn. Med en stark inflation steg priset på jordbruksprodukter samtidigt som den ränta bonden fick betala relativt sett minskade. Detta medförde att nyodlingar, investeringar och andra sätt att öka produktionen blev vanliga under 1700-talet och medförde bl a att efterfrågan på järnvaror ökade.

Merkantilism De förändringar som skedde inom industrin kom med merkantilistiska ekonomiska politiken. Den centrala tanken för denna politik var strävan att skapa ekonomiskt enhetliga statsbildningar och stärka statens maktställning genom att stärka de egna resurserna eller att minska övriga staters. Det gällde att skapa förutsättningar för en stark produktion, vilket medförde att staten aktivt stödde hantverkets och manufakturernas utveckling genom att utfärda privilegier eller bevilja lån. Genom skyddspolitik med höga tullavgifter eller importstopp skulle så mycket som möjligt exporteras samtidigt som ett minimum skulle importeras, och därigenom skulle landets totala rikedom öka. Med de merkantilistiska strömningarna under 1600- och 1700-talen kom järntillverkningen i Sverige att utvecklas. I Europa pågick långa och materiellt sett mycket kostbara krig, och Europas mest expansiva länder ropade efter järn. Ett mindre bergsbruk hade förekommit i Taberg, söder om Jönköping, redan 1490 och i början av 1600-talet hade brytningen börjat i mer omfattande skala, samtidigt som fler hyttor växte upp utanför själva bergslaget. Det var framför allt närheten till bränsle, dvs skog som kunde omvandlas till träkol, som var anledningen till de nya hyttorna. I Halland led man brist på skog och det medförde att järnmanufakturerna etablerade sig i Smålandstrakten.

Proletarisering Under perioden 1750 till 1860 fördubblades Sveriges folkmängd, från omkring 1,8 miljoner invånare till omkring 3,5

miljoner. Av totalbefolkningen utgjorde jordbruksbefolkningen ungefär 90 procent, och bland dessa kan man märka en tydlig nedåtgående social rörlighet, dvs en proletarisering. Under perioden ökade bondebefolkningen med en tiondedel, medan de obesuttna familjerna fyrdubblades.

Gammelsbo järnbruk 1730 etablerades det första järnbruket i trakten vid Klubbån på Gammelsbos ägor. Bruket bestod av två stålugnar, två stålhamrar, ytterligare en hammare och ett vattenhjul. Järnbruket blev dock väldigt kortlivat, redan 1736 lades det ned.

Rydö järnbruk 1742 fick David Wilhelm Habarman privilegium att anlägga ett järnmanufakturverk på frälsehemmanet Ryd i södra Halland, och redan 1 juli 1742 var bruket delvis - eller kanske helt - uppfört på den nordvästra sidan av Nissan. Ett besiktningensprotokoll från 1750 ger en mycket detaljerad beskrivning av hur bruket såg ut. I en byggnad var ståltrådsdrageriet med fem saxar och två kniphamrar belägna, troligtvis var även filverkstaden belägen här. En byggnad innehöll mjölkvarn och slipverk, och vidare uppräknas två kolhus, ett på vardera sidan om den grävda kanalen, och en järnbod. Kraften erhöles från Nissan, i vilken man hade byggt två fördämningar, en för järnverket och en nedre för kvarnen och slipverket. Nissan var förbunden med dammarna genom grävda kanaler, varav den nedre fortfarande finns bevarad, om än igenfylld.

Den dåtida chefsbostaden var en 9x9 meter stor stuga som inrymde en sal, två kamrar med förstuga och kök. Byggnaden var rödfärgad och taket täckt med brädor. Dessutom var tre arbetarbostäder uppförda, varav en var avsedd för två familjer.

Arbetsstyrkan vid järnbruket bestod av en tråddragarmästare med två gesäller, en saxsmed med en lärgosse (sonen), en låssmed också med en lärgosse, samt en faktorismed med en gesäll. Sammanlagt fanns alltså fyra smeder, tre gesäller och två lärlingar, en inte alls liten arbetsstyrka mätt efter dåtida mått. Därtill kom två kolare och fem torvdrängar.

Det producerade sortimentet var mycket varierat, och framför allt inriktat på redskapsdelar till jordbruks- och boskapskötsel. Tillverkningen bestod av en mängd olika ståltrådsorter, förtenta lås, fönsterbeslag, betselstänger, stigbyglar, filat och polerat arbete såsom knivar och saxar, och dessutom av grövre smide i form av fyrfat, spadar och billar och dylikt.

Avsättningen av produkterna skedde framför allt på marknaderna i Jönköping, Halmstad, Kristianstad och andra städer medan försäljningen i Rydö var blygsam.

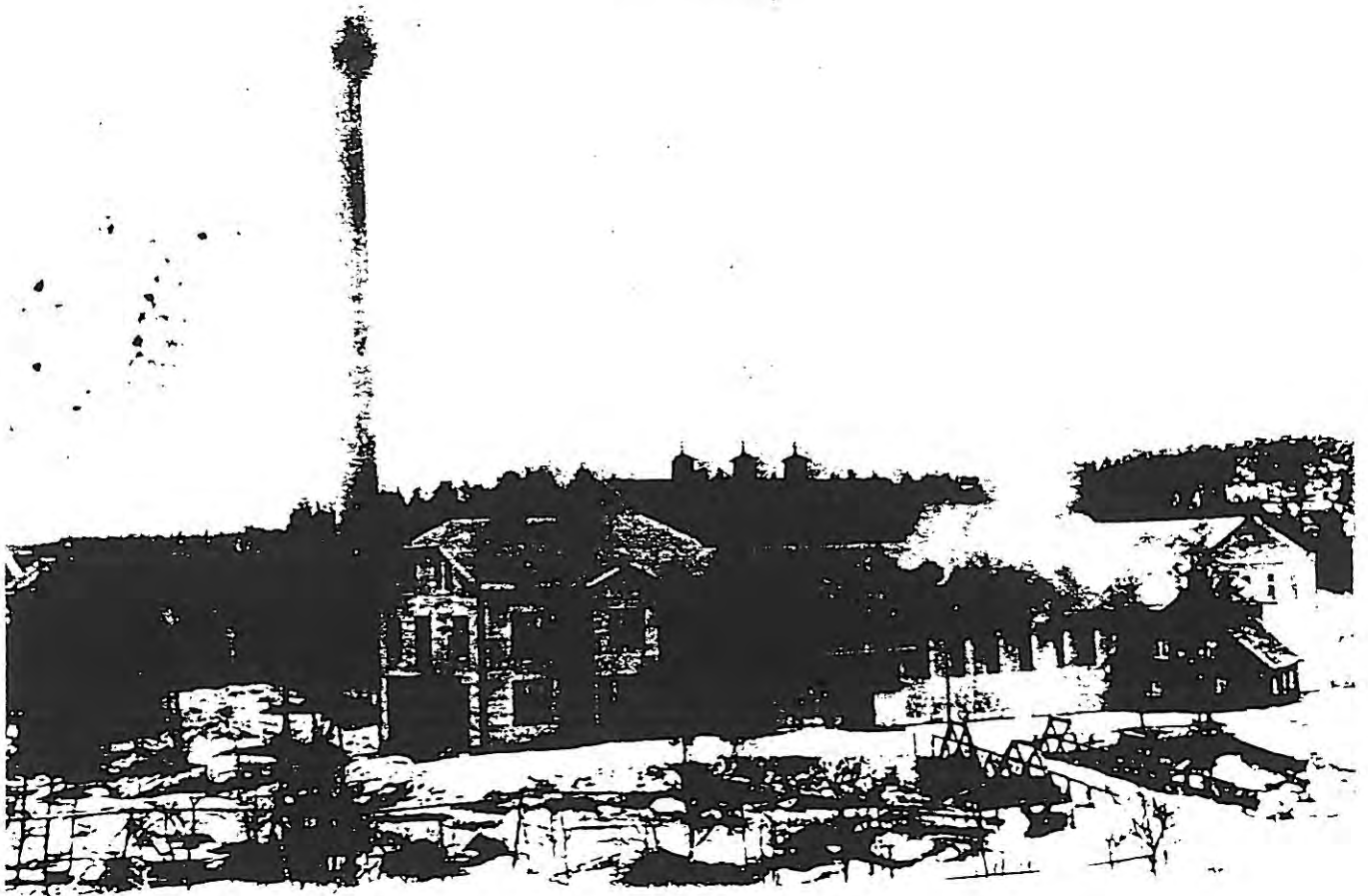
1748 hade handlande Johan Sommar övertagit bruket och under de trettio framgångsrika år han ledde företaget utökades det med bl a kopparhammare. 1767 hade dock järnverket drabbats av eldsvåda och byggnaden med tråddrageri och kniphamrarna hade lagts i aska. Efter Sommars död 1778 gick det allt sämre för företaget, bl a sedan konkurrerande tråddragerier

anlagts utmed Nissan, och år 1789 gick den dåvarande ägaren i konkurs. Efter konkursen såldes bruket på exekutiv auktion och sedan avlöste nya ägare varandra, de flesta tycks ha köpt företaget enbart på spekulation. 1795 köpte brukspatron Nils Paul Hallén Rydö och företaget kom åter på fötter. 1804 utökades fabriken som då enbart bestod av en knipphammare och spilehamrar med en ämnessammare med två härdar, ett skär- och valsverk samt en stålugn. Kopparverket var tydligen redan nedlagt. Senare samma år anlades även ett stångjärnbruk, och året efter uppfördes tullkvarnen som finns bevarad än idag och således är brukets äldsta bevarade byggnad. Samtidigt utökades brukets skogsarealer och under Rydö hörde följande hemman: Tranabo, Skravelso, Ryd, Rönskog, Killingshult, Sandshult och Örsten i Hallands län och Boarp Rävagård, Boarp Norregård, Boarp Östergård, Veka och Risakvarn i Jönköpings län. De tolv hemmanen omfattade sammanlagt 3050 tunnland. Dessutom hade flera bönder i Färgaryds och Långaryds socknar förbundit sig att leverera virke för kolning till bruket. Men med de försämrade avsättningsmöjligheter som Napoleonkrigen medförde, då bl a England, som var den störste köparen av stångjärn och smide, sattes i blockad och tillgången till tackjärn blev allt osäkrare, gick det allt sämre för industrin. 1813 lades halva driften vid Rydö ned och 1822 nedlades den resterande hälften och ugnarna förstördes så ingen kunde driva bruket i lönnod och på det sättet undanhålla staten hammarskatten.

Under tiden fram till 1800-talets början bestämdes bebyggelsens utveckling i första hand av tillgången på lätta jordar lämpliga för jordbruk utan avancerade tekniska hjälpmedel. Handeln gav upphov till städer från och med slutet av 1100-talet men hantverk och industri spelade fortfarande en underordnad roll. Perioden ca 1800-1880 kan betecknas som en övergångsperiod. Under denna tid inträffade flera viktiga förändringar i samhället som kom att påverka bebyggelseutvecklingen. På landsbygden infördes nya jordbruksmetoder och skiften genomfördes (storskiftesstadgan 1742, enskiftesstadgan 1807 och stadga om laga skifte 1827) vilket resulterade i ett helt nytt kulturlandskap. Förordningar om näringsfrihet tillkom, som möjliggjorde industrialismens genombrott. Järnvägsnätets utbyggnad innebar en revolution på kommunikationsområdet och var en annan förutsättning för industrialismen. Perioden 1800-1850 ökar både landsbygdens och städernas befolkning totalt sett.

Landsbygden Nytt kultur- landskap	En av de viktigaste nyheterna på jordbruksområdet var införandet av stålplögen från 1800-talets första hälft. Nu kunde man plöja och odla de tunga lerjordarna i dalgångarna, som tidigare använts som betesmark. Gruslutningarna, som tidigare använts för odling, blev nu i stället betesmark.
Laga skifte 1827	För att göra brukandet av jorden effektivare, genomfördes på centralt initiativ en omfördelning av jorden. Förordningen om det s k laga skiftet kom 1827. Varje brukares ägor lades samman till en eller några få sammanhängande ytor, där man oberoende av andra bybor kunde bedriva sitt arbete. Skiftet var ofta grundvalen för de stora förändringar rörande jordbrukets framtida utveckling och för kulturlandskapets och bebyggelsens utveckling. Bebyggelsen som tidigare legat samlad i rad- och klungbyar, glesades ut och många gårdar fick

Fabriksområdet med brukskontoret i förgrunden. Ur Gösta Erikssons samlingar.

Uppklädda gentlemän poserade framför en av de rivna kasernerna. Foto ur Gösta Erikssons samlingar

flytta ut från byplatsen till nya lägen. De lades då främst på impediment (obrukbar plats) i omgivande odlingsmark eller utmed dalgångarnas bergspartier. På slätten innebar utflyttningen oftast en total bysprängning, dvs bebyggelsen kom hädanefter att uppfattas som ett stort antal ensamgårdar. Skiftet ledde ofta till nybyggnader och moderniseringar både på utflyttade och kvarliggande gårdar. De höga kostnaderna och utflyttningsskyldigheterna i samband med skiftet, som oftast drabbade de sämst skötta gårdarna, tyngde många så de var tvungna att sälja sina gårdar och i stället ta anställning hos de nya ägarna eller inom industrin.

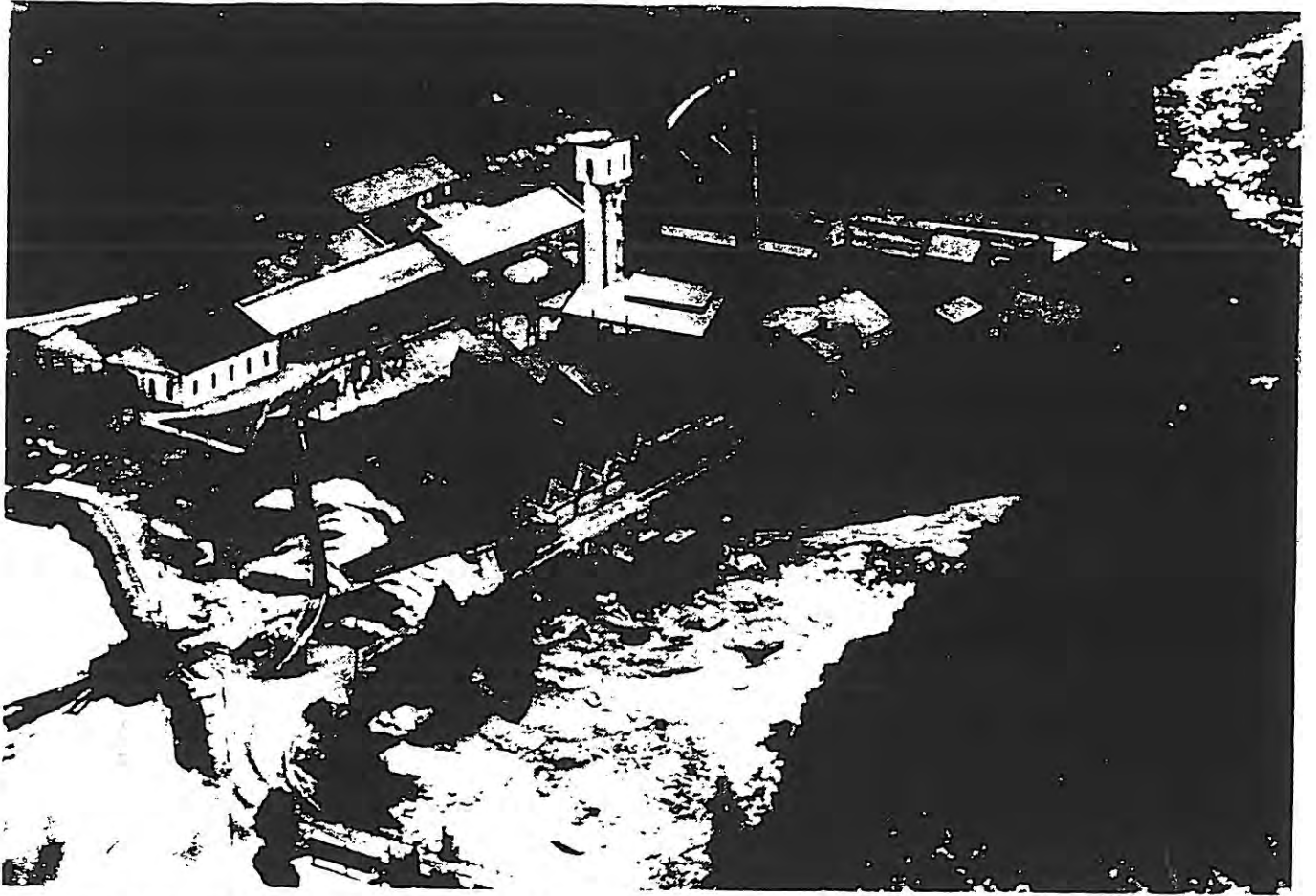
Liberalism

Från 1840 års riksdag och 25 år framåt genomfördes en rad viktiga reformer, vilka påskyndade industrialiseringen. 1846 upphävdes skråväsendet, 1847 kom fattigvårdsförordningen, vilken tillät fri flyttningsskyldighet över landet och 1864 års lag som tillät näringsfrihet och fri etableringsrätt. Andra viktiga reformer var folkskolestadgan 1842, aktiebolagslagen 1848 och författningsreformen år 1866 som upplöste den gamla ståndsriksdagen. 1862 års kommunalförordning stadgade att varje socken på landet utgör för sig ett särskilt kommunalsamhälle. Kommunalstämman blev det beslutande organet och kommunalnämnden det verkställande. Detta innebar att en helt profan institution övertog beslutanderätten från prästerskapet i alla kommunala frågor som inte rörde kyrkan eller skolan. Samtidigt infördes kommunalskatten. Med dessa liberala idéers genomförande av en fri marknad för kapital och arbete, var den merkantilistiska eran slut.

Veka handpappersbruk

1827 köptes Rydö med utjorden Risa kvarn samt Veka med tillhörande tullkvarn av löjtnant Hindrich L Hammerberg. Redan året därpå anlades ett handpappersbruk på Veka, ett hundratals meter uppströms på den andra sidan av länsgränsen och den sydöstra sidan av Nissan. Själva fabriksbyggnaden var uppförd i en våning med två mindre utbyggnader, den ena innehöll vattenhjulet, den andra innehöll lumpkammare och tvättrum. Fabriksbyggnaden var delat i två salar, och innehöll holländare, formkar, papperspress, pannmur, lin- och sorteringsbod samt glättmaskin. Inom fabriksområdet hade dessutom lumpmagasin, två torkklador och ett bostadshus med tillhörande uthus uppförts.

1830 lät Hammerberg uppföra ett nytt corps de logis, på en platå ovanför järnbruket och med utsikt över Nissan och fabriksområdet. Bruksherrgården är enligt tradition hitflyttad från Gustafsberg, och står kvar än idag, även om den genomgått vissa förändringar. 1830 uppfördes även en vadmalsstamp och en benstamp. Till papperstillverkningen behövde man rent och aldrig sinande vatten, och det fick man från "kungskällan" som låg på den nordvästra sidan av Nissan. För att pappersbruket skulle få tillgång till vattnet fördrades både pumpanordningar och vattenledning. Stora, utplänkade trädstammar tjänstgjorde som rör vid denna källvattentransport över Nissan. När Hammerberg 1838 sålde Rydö bestod det av hemmanet Rydö ett helt mantal med därtill hörande garveri och vadmalsstamp, en fjerdings krono skatte Veka med därtill hörande pappersbruk, Risa utjord, samt kvarnarna Veka, Risa och Kindhult. Veka handpappersbruk var det största av Hallands läns tre pappersbruk (de övriga var Marbäck och Stjärnarp) och 1840 tillverkades det 3140 ris papper. 1848 drab-

Flygbild över fabriksområdet. Foto ur Gösta Erikssons samlingar.

Rydö bruk

Samhället Rydöbruk växte kring sekelskiftet 1900 huvudsakligen fram på gården Hästerås utmarker vid Nissastigen. Foto ur Gösta Erikssons samlingar.

bades pappersbruket av brand, och ungefär halva fabriksanläggningen eldhärjades. Vid återuppbyggnaden genomfördes vissa moderniseringar, som t ex axelledningar med remskivor, vilka förmedlade energin från vattenhjulet till pump och holländare. För övrigt gjordes allt för hand. 1869 drabbades åter Weka av brand, och efter det upphörde tillverkningen och industrin lades ned. Garveriet, som anlagts av Hammerberg 1827, tycks ha bedrivits i en blygsammare skala, och endast en person var anställd där.

Järnbruket

1841 återupptogs driften vid järnbruket, sedan nya ägare tillkommit. I köpet ingick samtliga byggnader utom bruks-herrgården och pappersbruket. Stångjärnverket bestod av en hammare och en härd, och producerade omkring 80 ton stångjärn, band- och skenjárn, spadar, plåtar, spik och diverse smide. Antalet anställda uppgick som mest till omkring 35 personer, varav elva var minderåriga. Då brukets skogsarealer inte räckte till hade man avtalat med traktens bönder om bränsleleveranser. Under 1840-talet byggdes eller moderniserades garveri, sågverk, stampverk och kvarn, innan bruket återigen fick säljas på exekutiv auktion 1847 efter konkurs. Rydö järnbruk fortsatte att leva, men endast ett svagt och tynande liv, fram till 1869 då en eldsvåda, vilken medförde att Weka handpappersbruk ödelades, och att manufakturiet definitivt lades ned.

Förutom järn- och pappersbruk fanns i Rydö före branden 1869 ett sågverk, en kvarnanläggning, ett garveri, ett ruggverk (ruggade upp vadmal till en mer filtartad karaktär) och en benstamp. Järnverkets epok varade under 127 år, från 1742 till 1869, med undantag för åren 1822-1841. Under dessa år bytte bruket ägare tjugo gånger, framför allt mellan 1778-1848. Under dessa ägare var det endast undantagsvis som företaget gav något ekonomiskt utbyte.

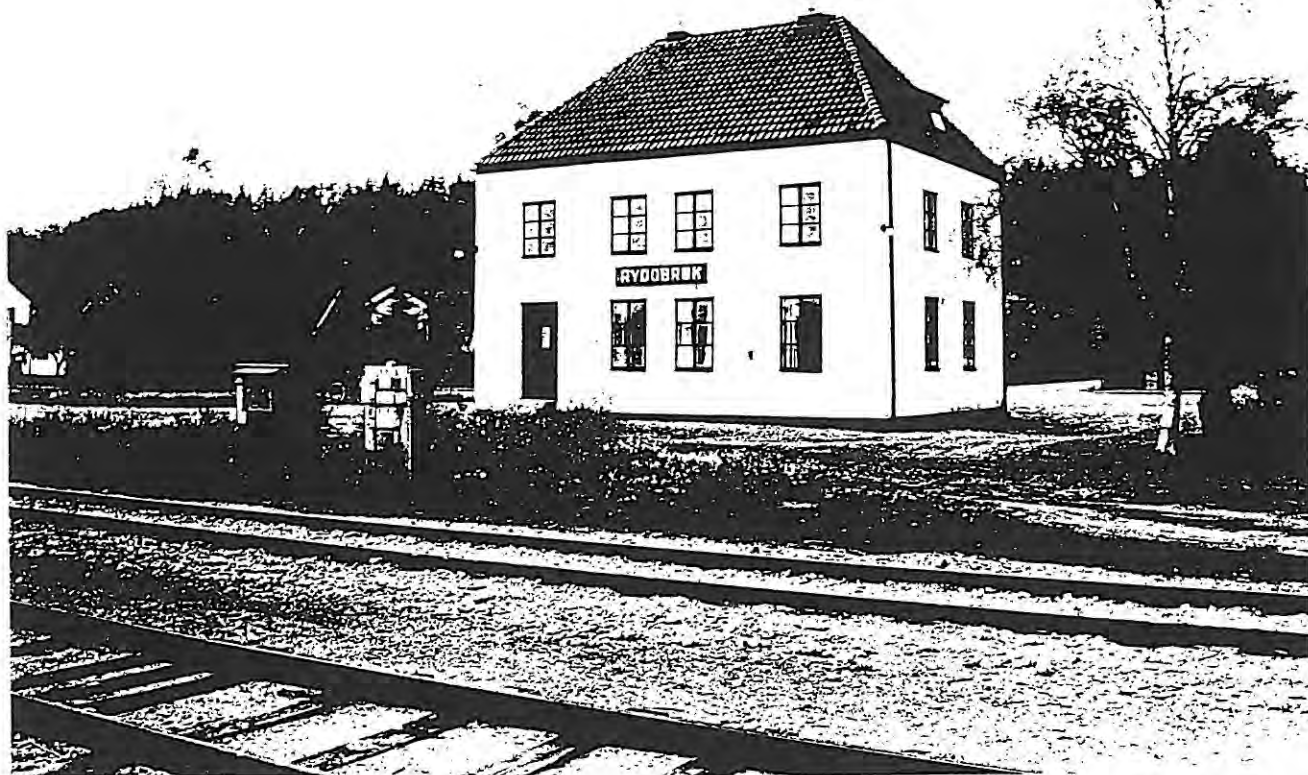
Under 1800-talet steg arbetarnas sociala anseende, men fortfarande kvarstod den dåliga avlöningen och de osäkra arbetsförhållandena som de ständiga ägobytena och driftsnedläggningarna medförde. Vanligt var att smederna vid Rydö var inflyttade från Mellansverige och när bruksrörelsen lades ned stod de helt rotlösa i en bygd som hade helt andra betingelser än vad som rådde i deras hemtrakter. Andra arbetare bodde på någon gård eller hade ett torp i trakten, och det var inte ovanligt att de varje dag hade flera timmars vandring till bruket.

Järnvägen

Under 1870-talet började det första halländska järnvägsprojektet att realiseras i och med att Halmstad-Nässjöbanan anlades utmed Nissastigen. Det halländska järnvägsnätet kom att byggas upp dels av den av landstinget finansierade längdbanan som gick i nord-sydlig riktning och främst anlades för landsbygden och jordbruket, dels av de inåt landet gående tvärbanorna som finansierades med privata medel och främst sörjde för industrin och trävaruexporten. 1874 var förbindelsen mellan Torup och Halmstad färdig, men först två år senare kom trafiken igång. Med järnvägen förbättrades Rydösågens avsättningsmöjligheter avsevärt.

Träsliperiet

1886 anlades ett träsliperi med en kapacitet av 600 ton massa per år. Massavedstillgången var god och billig, men vat-

1898 öppnades järnvägen mellan Torup och Rydöbruk. 1920 ersattes den ursprungliga järnvägsstationen med denna byggnad.

F d kassörsbostaden som idag fungerar som golfklubbens klubbstuga. Rydö 1:37.

tentillgången i Nissan ställde till problem. I början av 1890-talet var det överproduktion av trämassa i Sverige, och företagsledningen gick med på Trämasseföreningens förslag att minska produktionen med en tredjedel för att hålla priserna uppe.

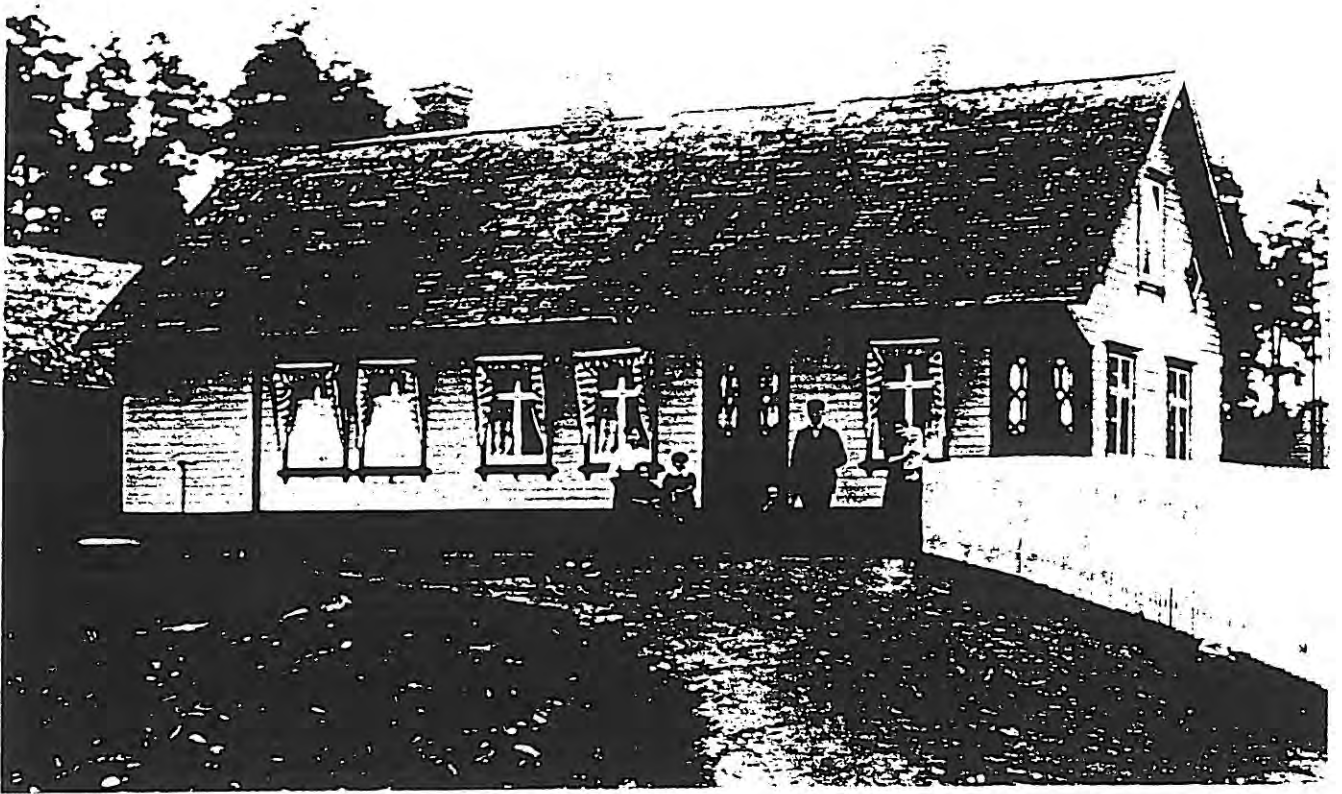
Sulfitmassa 1896 köpte ingenjör Erik Samuel Steffansson Rydö, och med denna försäljning var den mekaniska massans tid förbi, istället vidtog sulfitmassans och papprets. Träsliperiet drevs dock fram till 1910 då det eldhärjades och aldrig mer återuppfördes. Tillverkningen av sulfitmassa krävde en genomgående ombyggnad och utvidgning av fabriken, vilken började 1897. En kraftkanal sprängdes, nya hus uppfördes och under sommaren 1898 var den nya anläggningen färdig att tas i bruk.

Rydö Bruks och Fabriks AB Den 16 juni 1897 hölls ett konstituerande sammanträde, då det beslöts att Rydö Bruks och Fabriks Aktiebolag skulle bildas. 1898 öppnades den nya järnvägen mellan Rydö och Torup för godstrafik samtidigt som tillverkningen i den nya fabriken tre kokare började. Under de första åren gjordes flera nyinvesteringar, bl a köptes en torvmosse som gav fabriken billigt bränsle och 1900 kom en ny syraanläggning till stånd. Samma år anskaffades en ny turbin, en fjärde kokare, en holländare och en yankeemaskin. 1904 inköptes en encylindrig pappersmaskin.

Under de tio första åren utdelades så gott som varje år 10% till aktieägarna.

Bruks-samhälle Med det expansiva företaget växte kring sekelskiftet 1900 samhället Rydöbruk fram invid Nissastigen och järnvägen. Vid den gamla gränsstenen Knystahall uppfördes två stora brukskaserner för arbetarna med sina familjer och strax söder om järnvägen uppfördes bostäder för brukets ingenjör, skogsinspektor och kassör. På Smålandssidan av samhället hade tomtavstyckningar genomförts på Hästerås utmarker och ett flertal bostadshus och enstaka affärshus hade byggts. Vid Nissastigen låg brukshandeln och brukssjukstugan, nere på fabriksområdet hade ett badhus byggts och vid järnvägsstationen hade ett slakteri anlagts. 1905 inrättades en poststation i järnvägsstationen och samma år byggdes den första skolan. Ytterligare ett bostadsområde, Fors, byggdes utmed en bruksgata öster om fabriken. Bostadshuset, både i Fors och i samhället, uppfördes av arbetare på bruket. För att finansiera bygget hyrde de ut någon lägenhet i huset. De flesta bostadshusen byggdes med fyra rum grupperade kring en centralt belägen värmekälla, d v s en planlösning lik det västsvenska dubbelhuset. Husen var i en och en halv våning med träpanelade fasader, sadeltak och centralt placerad frontespis. Tillhörande uthus placerades på tomtens bakre del och de stora trädgårdarna omgärdades vanligen av en stenmur.

Folkrörelser Under slutet av 1800-talet växer sig de religiösa och sociala strömningarna i samhället allt starkare. I Rydöbruk bildades 1900 en församling tillhörande Svenska Missionsförbundet och samma år stod missionshuset färdigt. Vid denna tid bildades även fyra nykterhetsföreningar och en föreläsningförening. 1905 bildades Kooperativa Handelsföreningen verk-

Slaktare Bengtsson med familj framför bostadshuset (Rydö 2:5 . Ur Gösta Erikssons samlingar.

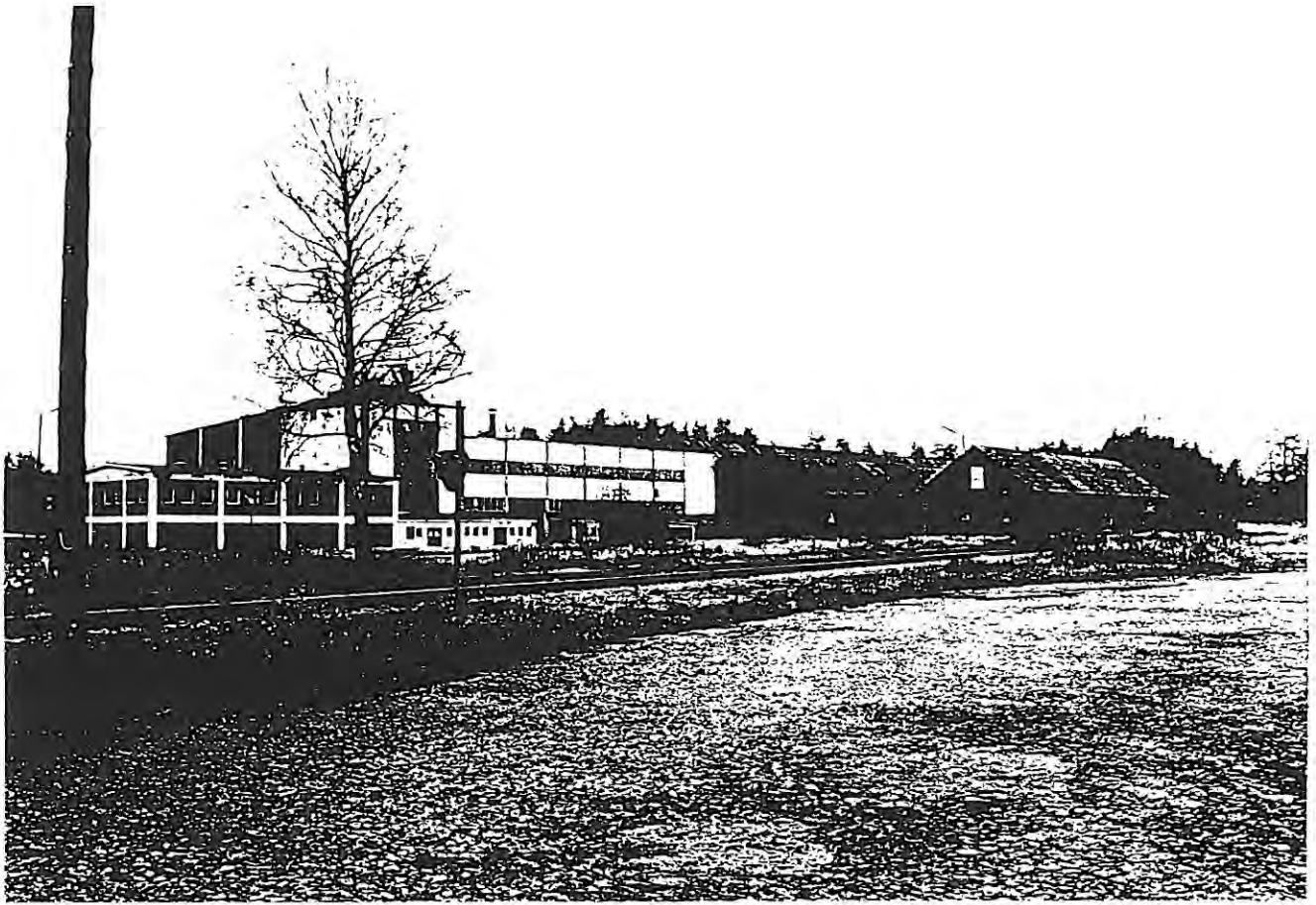

Välbevarat bostadshus i bostadsområdet Fors (Övregård 3:11).

sam som en motpol till brukshandelns och privataffärernas prissättning.

- Fack-
föreningar 1905 besökte den välkända Kata Dahlström Rydö och agiterade bl a för bildandet av fackföreningar och arbetarkommun. 1905 bildades Svenska järn- och metallarbetareförbundets avd 137, Rydö, och 1906 bildades Svenska grov- och fabriksarbetareförbundets avd 181, Rydö. Samma år anslöt sig Rydö Bruks och Fabriks AB till Svenska Arbetsgivareföreningen.
- Under 1906 och 1907 ökade motsättningarna mellan arbetsgivare och arbetstagare, och de senare krävde bl a högre löner, ledighet under vintermånadernas sön- och helgdagsskiftet samt 1:a maj. Löneförhållandena i Rydö var urusla, och 1908 tjänade arbetarna bara 12 kr i veckan jämfört med 25-30 kr för motsvarande arbete på annat håll. 1907 genomfördes dessutom den första 1:a majdemonstrationen i Rydö.
- Hylte
Bruks AB De utnyttjade fall som fanns i Nissan vid Hylte uppströms Rydö, fick disponent Anders Olsson vid Rydö Bruk och Fabriks AB att år 1907 inbjuda till aktieteckning i ett här planerat pappersbruk. I april 1910 var sulfitfabriken klar att tas i drift och i juni började de tre pappersmaskinerna att rulla. En fjärde pappersmaskin inköptes redan första driftåret. Ett samarbete mellan de båda bolagen etablerades bland annat för anskaffning av massaved.
- Storkonflikt
1909 1909 utbröt storkonflikten på den svenska arbetsmarknaden. I juli utestängdes arbetarna från sina arbetsplatser av arbetsgivarna och på sensommaren svarade LO med storstrejk. Bolagets ekonomiska ställning var redan under våren mycket ansträngd och hela styrelsen hade bytts ut. Under konflikten kördes en pappersmaskin av strejkbråkare i form av ingenjörer, kontorsanställda och oorganiserade arbetare, men i stort sett stod industrin stilla. Storkonflikten blåstes av utnyttjade företaget situationen genom att endast återanställa arbetare som givit löfte om utträde ur fackföreningarna. De mest aktiva arbetarna under strejken fick inte tillbaka sina arbeten utan svartlistades.
- Folkets Hus Folkets hus-föreningen i Rydö bildades 1906 och sedan mark anskaffats började bygget med Folkets hus 1909 och byggnaden blev färdig samma år. Anmärkningsvärt är att byggnaden alltså uppfördes mitt under storkonflikten.
- Nedläggningar 1914 lades pappersproduktionen ned i Rydö, och man framställde därefter uteslutande sulfitmassa. Under 1916-1918 stod hela fabriken stilla, då allt arbete koncentrerades på att uppföra kraftstationen som skulle ge elektricitet till både fabriken och samhället. 1918 hade Hylte Bruks AB köpt upp samtliga aktier utom fyra i Rydö Bruks och Fabriks AB, och återigen utsågs en ny styrelse för företaget. Konjunkturererna för cellulosa och papper, som kring 1920 varit fruktansvärt dåliga, förbättrades under 1920-talet. Fabriken i Rydö var dock äldre och mer omodern än den i Hylte, och de gemensamma ägarna började planera att flytta över hela tillverkningsenheten till Hylte. I december 1944 lades massatillverkningen vid Rydö ned. De användbara maskinerna flyttades över till Hylte och fabrikslokalerna hyrdes ut till olika småföretag. Riskerna för massarbetslösheten var överhängande,

1958 stod Ry AB:s spånskivefabrik färdig på den norra sidan av Nissan. Redan 1978 lades dock produktionen ned.

men de flesta av den gamla arbetarstammen fick anställning vid det nystartade sågverket i Rydö, vid bolagets jordbruk eller vid de olika småföretagen i de gamla fabrikslokalerna. Dessutom fick flera anställning i Hylte.

- Nya företag De företag som flyttade in i de gamla fabrikslokalerna var: Svenska Industri AB Toy, Rydö Mekaniska Verkstad, Nissadalens Gjuteri Bolag, Rydöbruks Lådfabrik och Rydöbruks Rostfria Verkstad.
- Ry AB 1945 hade Svenska Industri AB Toy bildats och produktionen var främst inriktad på dockvagnar och leksaker av trä. Sedan importstoppet på utländska leksaker hävts inriktades produktionen först på barnmöbler, senare enklare kompletteringsmöbler för att slutligen specialisera sig på butiksinredningar. Under 1950-talet bytte företaget namn till Ry AB samtidigt som planerandet av en fabrik för tillverkning av spånskivor inleddes. Fabriken stod färdig på den norra sidan av Nissan 1958 och hade en årlig kapacitet av 2 000 000 kvm spånskivor. Redan 1978 lades dock spånskivefabriken ned sedan produktionen flyttats till Oskarström.
- Borgen Samtidigt med anläggandet av spånskivefabriken uppfördes ett nytt bostadsområde, Borgen, i den norra delen av samhället. Dessutom genomgick de flesta äldre bostadshusen ombyggnader vid denna tid och bland annat kläddes flera hus med asbestcementskivor.
- Kommunreformer I januari 1953 upphörde jätteflyttblocket Knystahall att fungera som gränsmarkering mellan Hallands och Jönköpings län, då hela Rydöbruks samhälle överfördes till Torups kommun. Gränsen mellan dåvarande Danmark och Sverige drogs 1050 och fungerade som riksgräns till 1658, då Halland vid freden i Roskilde fördes till Sverige.
- 1974 överfördes Rydöbruk och Torup till Hylte kommun med Hyltebruk som centralort.

Alla fasta fornlämningar är generellt skyddade enligt lag . Här milstolpen mittemot Knystahall (raå 19).

Den mycket välbevarade interiören i Missionshuset. Missionshuset är Hylte kommuns enda byggnadsminne.

BEVARANDEFÖRSLAG

Avsikten med föreliggande förslag till bevarandeplan har i första hand varit att presentera ett bevarandeförslag men också att på ett så allsidigt sätt som möjligt karaktärisera den yttre helhetsmiljön i Rydöbruk. Av största vikt är då inte bara själva byggnaderna utan gatumönster, tomtindelning m m, som tillsammans innehåller värdefull historisk information.

Plan- och bygglagen

PBL:s krav på byggnader m m formuleras bl a i 3 kapitlets 1:a paragraf:

"Byggnader skall placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. Byggnaderna skall ha en yttre form och färg, som är lämplig för byggnaderna som sådana och ger en god helhetsverkan".

Därtill sägs i 10 paragrafen att "... ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens särdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara. ...".

För ett urval särskilt värdefulla byggnader kan kraven höjas enligt 12 paragrafen: "Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas".

Den praktiska tillämpningen av PBL i nämnda delar (som i och för sig gäller generellt) underlättas om det finns ett uttalat skyddsintresse genom ett kommunalt beslut t ex i ett bevarandeprogram.

Kulturhistoriskt värde

Begreppet kulturhistoriskt värde har brukats med skiftande innebörd under olika tider och i växlande sammanhang. Byggnader av kulturhistoriskt värde utgör ingen skarp avgränsad grupp, utan värdet är något som i varierande grad kan tillmätas betydande delar av byggnadsbeståndet. Begreppet kulturhistoriskt värde analyseras i SOU 1979:17 Kulturhistorisk bebyggelse - värd att vårda och i prop 1980/81:122 om åtgärder för vård och bevarande av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Utredningen (SOU 1979:17) anser det inte möjligt att göra någon klar och entydig bestämning av begreppet "Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse". Utredningen anger i stället några egenskaper som bör uppmärksammas. Man utgår från en definition av begreppet kulturhistoriskt värde som i princip innebär att en byggnad är värd att bevara om den har något att berätta om sin tid. Det betyder att den måste kunna säga något om äldre tiders samhällsmiljö, byggnads- och bostadsskick, arbetsförhållanden, sociala villkor, näringsliv och estetiska ideal.

Utredningen anser det inte vara möjligt att sätta någon tidsgräns. I stället föreslår man att som regel skall gälla

att byggnaden bör ha en sådan ålder att ett kulturhistoriskt perspektiv kan anläggas. Varje objekt måste förutom från rikssynpunkt också bedömas ur regional eller lokal synpunkt. Bedömningsgrunderna i övrigt har indelats efter begreppsparen sällsynthet-representativitet, ursprunglighet-förändring samt objekt-miljö (SOU 1979:17, s 121 ff).

En stor del av den befintliga bebyggelsen i vårt land har ett kulturhistoriskt värde. Detta varierar i olika typer av byggnader och bebyggelse. Det kan vara knutet till huset som sådant - huset har ett kulturhistoriskt egenvärde - eller till husets betydelse i miljön - huset har miljövärde. Vanligen har ett hus både egenvärde och miljövärde.

De vanligaste kriterierna på kulturhistoriskt värde är: sällsynthet, representativitet, konstnärligt och arkitektoniskt värde, arkitekturhistoriskt och/eller teknikhistoriskt intresse, ursprunglighet samt miljövärde. Dessa kriterier kan naturligtvis samverka med varandra på olika sätt. En byggnad kan alltså vara märklig både på grund av sällsynthet och konstnärligt (arkitektoniskt) värde och samtidigt vara av stor betydelse för den omgivande miljön (miljövärde).

Av kulturhistorisk betydelse är i vilken utsträckning byggnaderna bevarat sin ursprungliga karaktär (autenticitet) och illustrerar en historisk miljö på ett rättvisande sätt. I de gamla stadskärnorna samt i bostadsområden, industriområden och centrumbildningar från vårt århundrade är **helhetsmiljön** av stort värde. I en mera enhetlig och starkt traditionsbunden miljö kan därför förändringen av ett enda hus vara ett svårt ingrepp.

Urval

För att i Rydöbruks tätort praktiskt genomföra ett bevarande från kulturhistorisk synpunkt förutsätts ett urval och en prioritering. Urvalet måste dock göras så, att det omfattar olika typer av bebyggelse representativ för orten och olika tidsperioder, samtidigt som det speglar olika näringar samt levnads- och bostadsförhållanden för olika sociala grupper i äldre tid. Viktigt för värderingen är vilken bebyggelse som varit karaktäristisk för ortens utveckling.

Miljökomponenter

För bevarandet av helhetsmiljön är det väsentligt att inte enbart enstaka byggnader beaktas utan även andra betydelsefulla omgivande komponenter såsom gaturum, markbehandling, gårdshus, trappor, plank, staket, skyltar, vegetation etc, vilka bidrar till att höja helhetsmiljöns kulturhistoriska ursprunglighet. Det är därför väsentligt att utöver de enstaka byggnaderna slå vakt om helhetsmiljön innefattande den terränganpassade och oregelbundna stadsplanen, kvartersbildningarna, tomtindelningen, den låga våningshöjden etc. (Se vidare nedan under avsnittet Bevarande och förnyelse.)

Bevarandeförslag

Det huvudsakliga innehållet i bevarandeförslaget är att ett tvärsnitt av Rydöbruks bebyggelsehistoriska utveckling beva-

ras samt att återstående bebyggelsemiljöer bibehålles intakta. Hela planområdet utgör en sådan värdefull miljö, att särskild hänsyn bör tas till områdets egenart enligt plan- och bygglagens tredje kapitel. Rydöbruk är dessutom redovisat av riksantikvarieämbetet som kulturmiljö av riksintresse för kulturminnesvården, enligt 2 kap 6 § 2 st naturresurslagen (NRL). Gällande generella hänsyn formuleras i avsnittet Bevarande och förnyelse nedan.

För de i bevarandeförslaget upptagna byggnaderna bör gälla, att **rivning endast** bör ske om tekniska undersökningar och övriga förprojekteringar visar att ett **bevarande inte går** att genomföra. Vid eventuell **förändring** av bebyggelsen skall byggnadernas **ursprungliga utseende vara vägledande**. Vid nödvändiga kompletteringar bör **nybyggnad underordnas befintlig** bebyggelse.

Att ett urval gjorts innebär inte att övrig bebyggelse saknar betydelse ur kulturhistorisk synpunkt och därför fritt kan rivas eller förändras. Snarare bör förslagen till riktlinjer för vård och bevarande bli normgivande för all befintlig bebyggelse i samhället.

De ställningstaganden beträffande bebyggelsens kulturhistoriska värde som gjorts bör kunna omprövas om nya kunskaper om bebyggelsen ger anledning härtill eller om förutsättningarna för urvalet ändras av andra skäl. Beträffande bevarandeförslaget, såväl vad gäller byggnaderna som övriga redovisade inslag i den fysiska miljön förutsätts generellt att eventuella förändringar sker i samråd med antikvarisk expertis.

Inför det fortsatta planeringsarbetet, främst vad gäller översynen av gällande planer för Rydöbruk redovisas nedan de byggnader och miljöavsnitt som bedömts vara av särskilt kulturhistoriskt och miljömässigt värde.

Redovisning

Redovisning sker genom beskrivning av kulturhistoriskt särskilt värdefulla miljöer och objekt, samt kartor. Den från kulturhistorisk synpunkt mest värdefulla bebyggelsen har särskilt markerats på följande sätt:

Byggnadsklass 1	Kulturhistoriskt särskilt värdefull byggnad, som inte får förvanskas
Byggnadsklass 2	Kulturhistoriskt värdefull byggnad, vars kulturhistoriska särdrag skall beaktas
Miljöbeteckning M	Område med särskilt kulturvärde med stor betydelse för stadsbilden

Område som hänförts till miljöklass M bedöms ha sådant värde att speciell miljöhänsyn bör tas vid förändringar av bebyggelsen. I fabriksområdet och utmed gamla Nissastigen, samt i bostadsområdet Fors, är helhetsmiljön av stort värde.

Betydelsefulla är härvid inte endast de byggnader som har ett kulturhistoriskt egenvärde och hänförts till klass 1 och 2. Även andra enskilda byggnader vars egenvärde inte är så högt, men där byggnaden har positiv betydelse för ett parti av samhället, kan ha ett kulturhistoriskt miljövärde (M).

Nedan redovisas en förteckning över fastigheter inom planområdet med angivande av bl a föreslagen byggnadsklassificering och miljöbeteckning.

Rekommendationer

Klassificeringen föreslås relateras dels till plan- och bygglagens 3:e kapitel och dels till statens planverks detaljplane- och områdesanvisningar 1987.

Plan- och bygglagens 3:e kapitel

Bevarandet inom hela planområdet bör generellt baseras på tillämpningen av PBL:s 3:e kapitel, paragraferna 1, 10, 12, 13 och 15. Vilka hänsyn som krävs i det enskilda fallet och vad som betraktas som områdets egenart framgår bl a av avsnitten förhållanden och Bevarande och förnyelse.

Byggnader av klass 1 och 2 skall anses vara sådana byggnader av större värde som avses i 3:e kapitlet PBL, paragraf 10 och 12. I avvaktan på närmare reglering genom detaljplaneändring gäller vad som sägs i PBL 8:e kapitlet, 16 paragrafen om rivningslov.

Detaljplaneanvisningar

Vid detaljplaneändring kan den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen bevaras i sin nuvarande utformning genom att byggnadsrätten regleras efter befintliga förhållanden av en s k "skräddarsydd" plan. Som regel bör byggnader av klass 1 dessutom skyddas genom att marken i detaljplan anges som reservat för befintlig bebyggelse (Q-beteckning). För både klass 1 och 2 bör i planen markerats att bebyggelsen har sådant värde att en prövning enligt 3 kapitlet 12 § PBL är aktuell. Detta kan ske i beskrivningen till planen. På plankartan bör då en hänvisning till beskrivningen göras. Den traditionella q-beteckningen fyller en sådan funktion. Om utformningsbestämmelser preciseras i planen bör de betecknas med q med index, exempel q_1 , q_2 etc.

Konsekvenser

Klassificeringen och rekommendationerna avses ge underlag för den kommunala handläggningen såväl vid ändringar i detaljplan och byggnadslovsgivning som vid bostadssanering och energiplanering.

Avsikten är att med bevarandeplanen som underlag söka komma till tals med fastighetsägare inför förändringar i de miljöer som är utpekade som värdefulla. I PBL är det nödvändigt att signalera detta behov genom att anpassa kraven på lov till byggnadernas kulturhistoriska och miljömässiga värden. I gengäld ges bättre möjligheter till lån och bidrag till åtgärder, som är att betrakta som kulturhistoriskt betingade

överkostnader. Därtill kommer tillfredsställelsen av att äga en värdefull byggnad. Fastighetens användning för normalt ändamål hindras ej. Tvärtom är ägarens intresse av att underhålla och bruka sin byggnad grundläggande för bevarandet!

Rivning av byggnad klass 1 och ersättning med annan byggnad avses ej få ske annat än om den förstörts eller väsentligt skadats genom brand eller våda. Nybyggnad förutsätts i så fall få huvudsakligen samma omfattning och en utformning som ansluter till kulturhistoriska miljöer. Ej heller byggnad klass 2 bör rivas utan bevaras intakt så långt möjligt. En välmotiverad om-, till- eller nybyggnad utformad med särskild hänsyn till omgivningens egenart hindras dock ej.

Bristande underhåll får icke i något fall utgöra skäl för rivning och nybyggnad. Enligt PBL:s 3 kapitel, § 13 föreligger skyldighet för fastighetsägaren att hålla byggnadens yttre i vårdat skick och att underhållet "anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt till omgivningens karaktär. Byggnader som avses i 12 § skall underhållas så att deras särart bevaras".

Byggnadsrätten regleras i gällande stadsplaner. Planändring i syfte att bevara den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen kan innebära en minskning av denna byggnadsrätt. Härvid sker en avvägning av bevarandeintresset gentemot den enskilda markägarens intressen med hänsyn bl a till bebyggelsens skick, byggnadsrättens omfattning enligt gällande plan och byggnadsrätt som föreslås vid planändringen.

Information

Statens planverk och riksantikvarieämbetet anför i Meddelande om fysisk planering, juni 1983, "Hänsyn till miljön" att de kanske allra viktigaste hjälpmedlen som står till buds när man vill slå vakt om kulturhistoriska och miljömässiga värden är **information och kunskapsförmedling**. De insatser som görs av ägare till mark och byggnader är av avgörande betydelse för byggnads- och miljövården och därmed också för förverkligandet av bevarandeintentionerna. För att ett bevarandebeslut ska bli meningsfullt och få avsedd verkan "bör beslutet därför helst åtföljas av ett informationsåtagande och erforderliga resurser avsättas för detta. Informationen bör vara så lättillgänglig - populär och välredigerad - att den förmår engagera både en bred allmänhet och kommunala tjänstemän. Den bör således inte enbart inrikta sig mot den som i egenskap av brukare har störst inflytande på miljön - fastighetsägaren, lokala rörelse- och affärsidkare etc - utan också mot dem i den kommunala förvaltningen som var och en har ansvar för sin del av miljön - gatukontor, parkförvaltning, fastighetskontor etc".

Utöver vad som säges här nedan för respektive miljö gäller följande:

Fornlämningar KML 2:a kap (SFS 1988:950)

Alla fasta fornlämningar är generellt skyddade enligt lagen om fornminnen (nu i nya kulturminneslagen). Lagen ger ett

direkt skydd åt lämningar från såväl förhistorisk som historisk tid. Lagskyddet är automatiskt och gäller oavsett var fornlämningen ligger eller vem som äger marken den ligger på. Utgångspunkten är att alla fornlämningar ska bevaras för framtiden. Som fast fornlämning räknas alla sorters lämningar av mänsklig verksamhet som är varaktigt övergiven.

Kyrkor KML 4:e kap (SFS 1988:950)

Svenska kyrkans kyrkobyggnader och kyrkotomter skall vårdas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas. Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före 1940 får inte på något väsentligt sätt ändras. Bestämmelserna avser även kyrkans inredning liksom planeringen av miljön kring kyrkan.

Fortsatt arbete - Åtgärdsförslag

Det fortsatta arbetet bör generellt bedrivas enligt följande:

- befintliga detaljplaner ses över och anpassas till föreliggande bevarandeplan
- ny bebyggelse anpassas till befintlig bebyggelsemiljö
- information om Rydöbruks unika miljö med råd beträffande planering, byggande, vård m m utarbetas för olika målgrupper
- bevarandeplanen sprids till samtliga fastighetsägare inom planområdet
- informationsskrift om byggnadsvård m m tas fram genom byggnadsnämnden, och distribueras till samtliga fastighetsägare
- särskilda miljöregler utarbetas genom byggnadsnämnden för samhället

BYGGNADSVÅRD

Alla byggnader avspeglar en byggnadstradition och ett stycke historia. De berättar om tidigare generationers levnadssätt, arbetsmetoder och materialtillgång. En äldre byggnad är oftast en ren hantverksprodukt. **Endast byggnadstekniskt goda lösningar har överlevt under årens lopp.** I dag har vi en helt ny industriell byggnadsteknik där individuell hantverksskicklighet och materialkunskap har små möjligheter att utvecklas. På ett par decennier har kunskapen om den äldre byggnadstekniken blivit alltmer sällsynt och därmed också kunskapen om hur en traditionell byggnad bör skötas och underhållas.

Alla hus behöver ett fortlöpande underhåll, då det inte finns några underhållsfria material. Vid renovering av äldre hus bör gamla material och tekniker användas. De är oskadliga för huset och lätthanterliga även vid nästa reparations-tillfälle. Nya material och tekniker kan fördärva såväl husets stomme som dess utseende. Osäkert är också om de nya materialen finns i handeln om 10-20 år.

En viktig regel vid renovering av äldre hus är att utgå ifrån och **ta hänsyn till det enskilda huset och dess egenvärde.** En byggnads utseende är inte en tillfällighet utan ett resultat av olika faktorer. Material och teknik skapade bestämda ramar för byggarens handlingsfrihet, men gav också bebyggelsen en enhetlig karaktär genom återkommande proportioner, lika taklutning, fönsterstorlek och fönsterspröjning.

Mot denna innehållsrika tradition ställs vår tids stereotypa byggnadskultur med enhetliga material och byggnadstyper spridda över hela landet.

Med de tekniska och ekonomiska resurser som idag tillhandahålls har resultatet ofta blivit en direkt inbjudan att modernisera alltför effektivt utan hänsyn till äldre inslag och material. Många byggnader har på detta sätt helt förlorat sin gamla karaktär. Omfattande ombyggnader har dessutom prioriterats i lånegivningen framför underhåll. Resultatet har i ena fallet blivit bland annat högre boendekostnader, medan en fortgående förslumning tillåtits i det andra. **Med varsamma metoder är det idag fullt möjligt att tillföra en byggnad de flesta moderna bekvämligheter utan att fördärva dess unika egenskaper.**

En stor del av en byggnads kulturhistoriska värde ligger i att en tidstypisk karaktär finns bevarad i dess yttre utseende. Men den måste också vara så fullständigt bevarad som möjligt i sina detaljer. Tyvärr blir dessa detaljer ofta föremål för förändringar. Förändringarna motiveras ibland av praktiska skäl, men lika ofta är det rent oförstånd, som gör att exempelvis värdefulla snickerier blir utbytta och kakelugnar tas bort. Tekniska nämnden och läns museet (landsantikvarien) lämnar i varje enskilt fall anvisningar i kulturhistoriska frågor (adress och telefonnummer, se nedan).

Följande anvisningar är av allmän natur, men har anpassats till och kan användas på den befintliga äldre bebyggelsen i Rydöbruk.

Bebyggelsens närmiljö

Vid arbetet med byggnadens närmaste omgivning skall man, precis som när det gäller bostadshuset, utgå från de värden och de förutsättningar som den befintliga miljön har. **Bebyggelsens omgivning har större betydelse** för helhetsupplevelsen än vad man föreställer sig. Att bevara och underhålla markbehandling, trädplanteringar, plank m m förhöjer väsentligt värdet hos ett bebyggelseområde.

Viktiga är även **gårdsmiljöerna**, som inte enbart bör ses som privata zoner, utan värdefulla delar av en större helhet. Gårdarna uppvisar ofta en äldre struktur, där det fortfarande går att uttyda tidigare verksamheter, byggnadssätt och traditioner.

Bostadshus

Planlösning

En byggnads ursprungliga plan är en del av husets konstruktion, vilket man bör tänka på innan onödiga ingrepp görs i stommen. Konstruktionen kan lätt äventyras om väggar tas bort, flyttas eller försvagas och om nya fönster- och dörröppningar tas upp. Genom ändring i planlösningen rubbas också rummens proportioner och jämvikt.

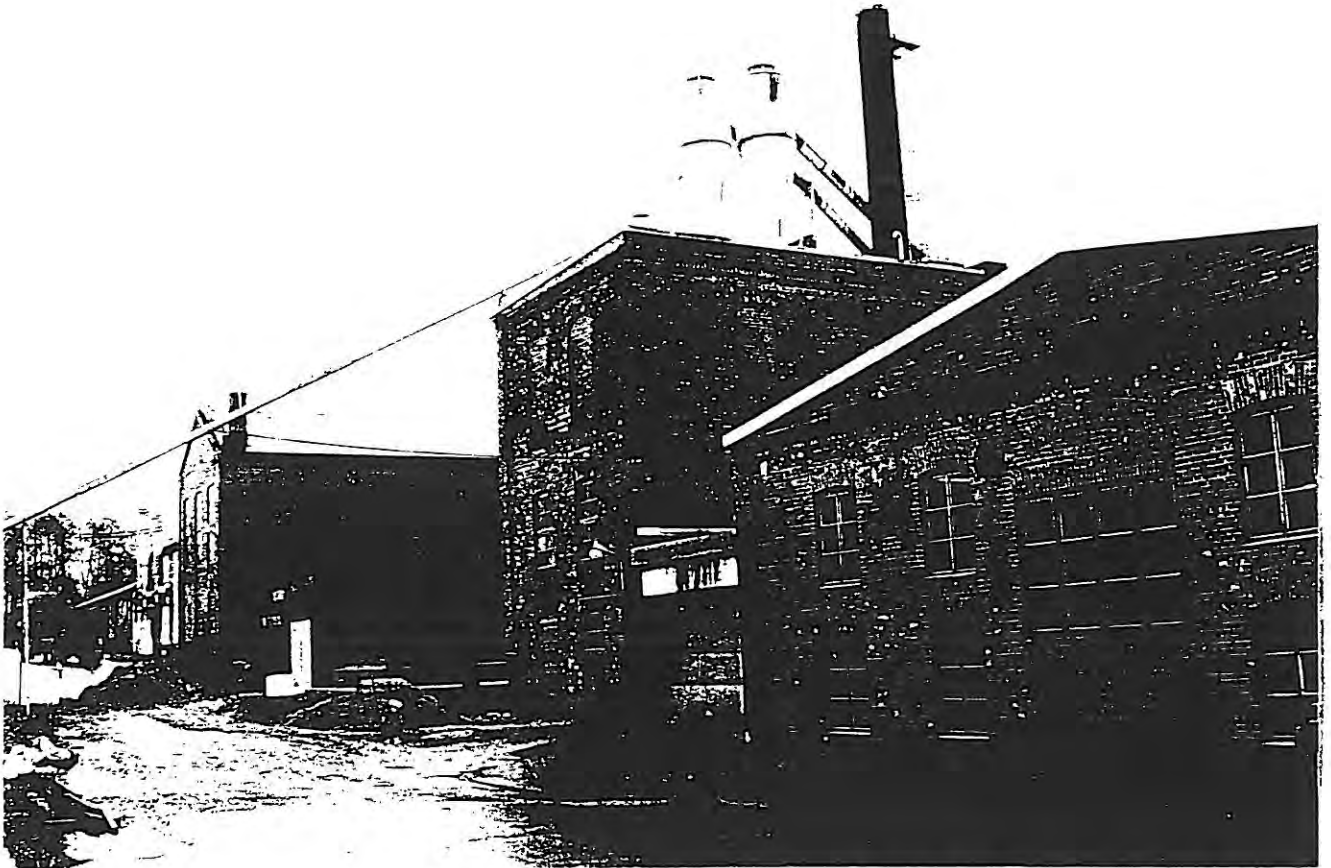
Ofta kan nya funktioner eller användningssätt införas utan att planlösningen ändras. Minsta möjliga förändring är naturligtvis billigast. Kakelugnar, eldstäder och varmvattenberedare är inte bara praktiska värmekällor utan höjer också husens allmänna trevnad och bör bevaras.

Tillbyggnader bör undvikas om utrymmesfrågan kan lösas på annat sätt. Vinden kan ofta inredas för bostadsändamål och uthus kan byggas om till gäststuga, tvättstuga, garage eller pannrum. Om en tillbyggnad inte kan undvikas bör dess exteriör helt anpassas till ursprungshuset. En tillbyggnad bör göras in mot gården i den "privata zonen".

Grund

Grundens utformning har varierat under olika tider. Av avgörande betydelse är dock att marken lutar från huset och att dräneringen fungerar, att tak och takrännor är hela samt att man undviker växtlighet tätt inpå huset. En grund till ett källarlöst hus måste ha tillräcklig ventilation för att röta och hussvamp inte skall angripa bjälklaget. Att grundförstärka är för det mesta mycket kostsamt. Som regel bör alltid en fackman anlitas före ett ingrepp i grundmuren, så att inte dess uppbyggnad och verkningssätt förändras.

Timrade hus vilar huvudsakligen på hörnstenar och på vissa andra bärande stenar under viktiga punkter i konstruktionen. Stenmaterialet mellan dessa stenar tjänar främst som utfyllnad och som skydd mot ohyra och kyla. Om fyllnadsstenarna har sjunkit ihop eller fallit ur påverkar det inte husets stabilitet. Timmerhusets grund har av stabilitetsskäl alltid större bredd än väggen. Avrinningen löstes genom en horisontellt placerad lutande bräda, fotbräda eller vattenlist, som lätt kunde bytas ut.

Större delen av fabriksområdet består av byggnader med det för det sena 1800-talet typiska tegelfasaderna.

F d kassörsbostaden med detaljer som vittnar om stor hantverksskicklighet.

Trähus med stomme av stående plank eller reglar har vanligen hel grund med bärande stenar under väggens hela längd. Även om stommen tål stora deformationer utan att mista sin bärande funktion, bör sättningar observeras noga.

Till skillnad från timmerhuset vilar stenhuset på grunden i hela sin längd. Detta innebär att hela grunden är lika viktig. Om ett parti av denna sätter sig, spricker muren ovanför.

Stomme

Timmerstomme I trähus - särskilt timmerhus - är stommen stark och tål skador på ytveden så länge kärnan inte är angripen. Trästommar underhålls genom att fukten hålls borta. Används diffusionstäta skikt, något som endast är motiverat i våtutrymmen, måste dessa placeras på väggens insida då de annars kan förorsaka förödande rötskador. Av stor betydelse är också att avståndet från fotbrädan ned till marknivån är minst 20-30 cm. Gamla vatteninstallationer och bristfällig avtäckning kan också förorsaka skador. Timmer är relativt enkelt att laga, då det punktvis kan förnyas med nytt trä. (Frammande material som järn och framför allt betong bör helt undvikas, då det skadar träkonstruktionen genom att det inte följer med i träets naturliga rörelser.) Vid insektsangrepp kan det angripna virket rensas bort och det underliggande virket behandlas med saneringsmedel. I svårare fall måste fackfolk anlitas.

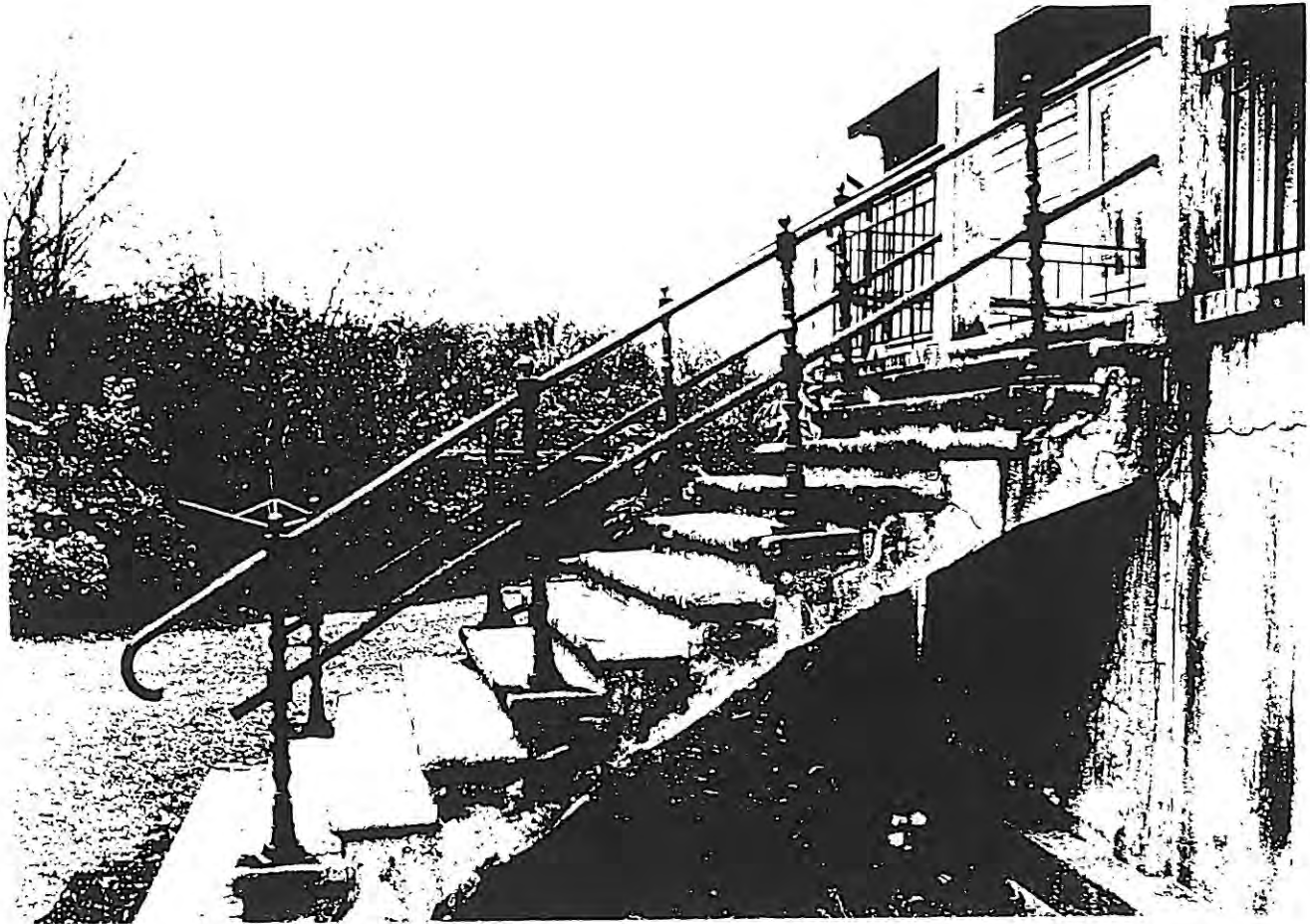
Regelstomme Den panelade regelstommen ställer stora krav på inpassning av fönster och dörrar i de befintliga facken, om konstruktionen inte skall försvagas. Om de bärande delarna sågas igenom riskerar huset att glida isär.

Stenhus Rörelser och förändringar i stenhusets stomme kan endast ske till en viss gräns, därefter spricker muren. Murverket suger lätt fukt och detta kan medföra akuta problem, särskilt om huset står ouppvämt under vinterhalvåret. Ett poröst yt-skikt utan täta material (t ex plastfärg utvändigt och plasttapeter eller diffusionsspärr invändigt), är av avgörande betydelse för att väggen naturligt skall kunna "andas" ut fukten.

Fasad

Fasad Viktigast är att kulturhistoriskt värdefulla byggnader får bibehålla sina fasader i oförändrat skick. I första hand gäller detta fasadernas material och färg.

Träpanel Träpanelen är utmärkande för svenskt byggnadsskick under de senaste två århundradena. Panelen är en del av husets arkitektur och bör därför bibehållas. Paneltyper varierar både lokalt och tidsmässigt. På den kvarvarande äldre träbebyggelsen i Rydöbruk är den liggande fasspontpanelen vanligast, men egnahemmen som uppfördes under 1930- och 1940-talen kläddes vanligtvis med en stående lockläktpanel. Skadade delar av panelen kan bytas mot nya med samma utseende. Man bör undvika att byta hela panelen - de bräder och lister som kan användas igen bör bibehållas. Om paneltypen inte finns i handeln kan den beställas till en ringa merkostnad. Mindre

Bruksherrgårdens trappa med räcke av smitt järn.

F d renseriet med de typiska tegelfasaderna

skadade partier kan med fördel bytas ut mot snedsågade pass-bitar. Främmande material såsom plast, plåt och fasadtegel bör definitivt undvikas.

Putsfasad Putsfasader måste kunna andas och kan därför inte målas med tät färg. Uppkomna skador måste alltid repareras med samma material som originalputsens: gamla kalkputsfasader (allmänna före 1930) med kalkbruk, kalkcementfasader med kc-bruk. Kalkbruket är elastiskt och följer med i stommens naturliga rörelser. Så kallade underhållsfria fasadmaterial innebär oftast att de inte går att underhålla och förändrar dessutom husets karaktär totalt och bör undvikas. Vissa materialkombinationer kan också vara skadliga för stommen och svåra att underhålla.

Tak

Tak Taket ger en alldeles särskild karaktär åt huset. Takvinkel, takfot, taksprång och takmaterial berättar om byggnadens ursprung, funktion och hemvist. Det är därför önskvärt att det bevaras i största möjliga utsträckning. Svaga punkter i takkonstruktionen, som vid skorsten, kupor, avtäckningar och stuprör, bör noga undersökas, då dessa vid läckage kan orsaka svåra rötskador. Sådana kan även uppkomma om utrymmet närmast under yttertakets inte är ordentligt ventilerat.

Takmaterial Helst bör det ursprungliga taktäckningsmaterialet, vanligtvis det röda takteglet, behållas. Betongpannor kan visserligen vara billigare, men bör inte användas, då det ger taket ett helt annat utseende och dessutom är avsevärt tyngre än taktegel. Undvik även aluminiumplåt med tegelstruktur som har helt andra egenskaper än riktigt tegel och både ser annorlunda ut och åldras på ett annorlunda sätt. Vid omläggning av plåttak bör den äldre detaljutformningen följas beträffande plåtstorlek, färg och falsning, då detta har stor betydelse för husets karaktär. Nya takmaterial passar utseendemässigt inte bra på äldre byggnader. Om ett modernt material skall användas, bör det ha samma karaktär och färg som det ursprungliga.

Vindskivor Vindskivor och andra detaljer bör utformas som de ursprungliga, med samma mått. Vid ommurning av skorstenar bör den yttre formen bibehållas, inte minst det utkragade krönet med plåtavtäckningen, som är en viktig detalj.

Skorstenar

Dörrar

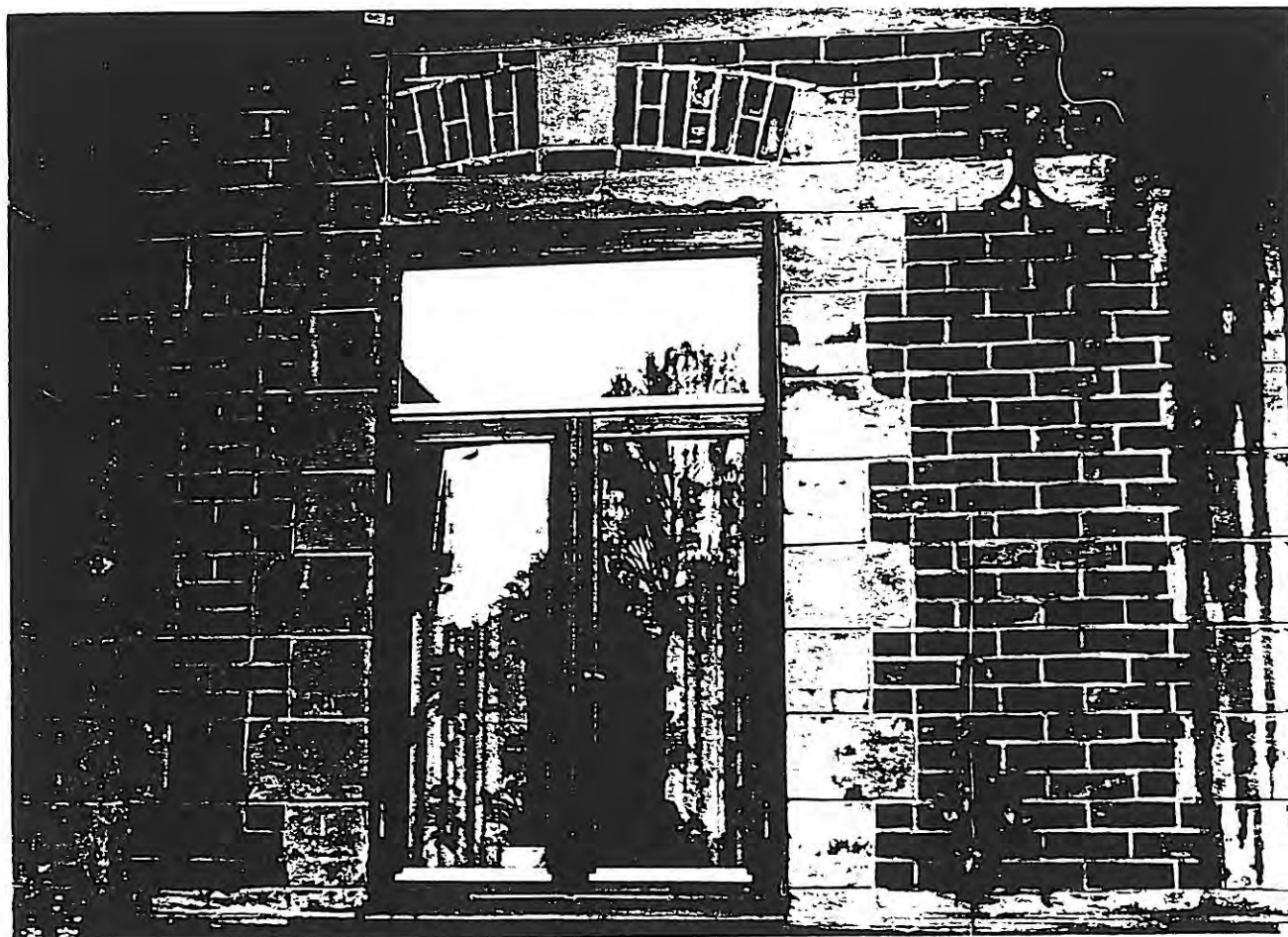
Dörrar Portaler och dörrar har även en mycket stor betydelse för husets utseende, åldersbestämning och sociala tillhörighet. De flesta ytterdörrar ägnades förr en omsorgsfull utformning och tillverkades av virke av mycket hög kvalitet, som är svårt att uppbringa idag (se nedan). Före 1940-talet var s k fyllningsdörrar allmänna. De består av ett ramverk, hopfogat med trätappar och infällda lösa fyllningar, s k speglar.

Vid reparation bör endast lim och trätappar användas. Dörrarnas inramning har såväl lokala som individuella variationer. Det är av största vikt att dessa särdrag bevaras. Vid reparation bör endast direkt skadade partier bytas ut.

Fönstrens urformning är av största betydelse för en byggnads utseende. Äldre fönster har för det mesta en teknisk hög kvalitet och det lönar sig oftast att reparera och underhålla fönstren istället för att byta mot nya.

Bilden visar Rydö 1:8 med tvåluftsfönster med sex rutor, typiska fönster för 1920-talet.

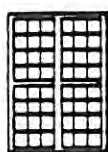

Fredriksro (Rydö 3:7) där fönsteromfattningarna och hörnen är putsade i kvaderstensmönster för att efterlikna mur i naturstensblock.

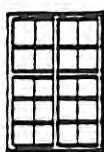
Fönster

Fönster

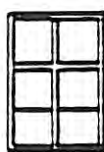
Fönstrens storlek, spröjsning och placering har en avgörande betydelse för en byggnads utseende. En ändring av dessa faktorer kan få katastrofala utseendemässiga följder. Spröjsindelningen hade ursprungligen en teknisk funktion - man kunde helt enkelt tidigare inte tillverka stora glas. Varje tidsperiod har haft sin karakteristiska fönsterstorlek och spröjsning, vilket bör respekteras vid eventuell ombyggnad.

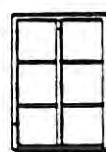
1600-t.

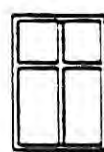
1700-t.

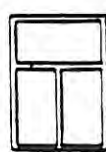
slutat av
1700-t.

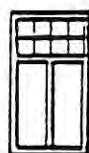
början av
1800-t. -
1870-t.

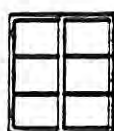
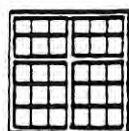
1880-

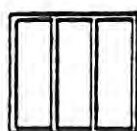
1880-
90-tal

1900-1910-t.

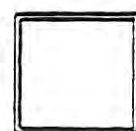
1920-t.

1930-t.

1940-t. -

Förutom rektangulära fönster förekom fram till 1800-talet även fyrkantiga. Vindsfönster har varit i halv höjd eller halvmånformade, takfönster vanligen mycket små.

Gamla fönster, tillverkade av utvalt tätvuxet kärnvirke, är oftast kvalitetsarbeten som det lönar sig att reparera och underhålla. Enkla fönster med lösa innanfönster räknas som godtagbar standard om de förses med gångjärn. Eventuellt kan de kompletteras med en tredje ruta.

Gamla fönsterbeslag bör bevaras då de både pryder och stärker bågen. Stor betydelse har också det blåsta glaset som ger skimmer och liv åt fasaden.

Snickerier

Snickerier

Dörr- och fönsteromfattningar, verandor, tak- och sockellister och andra snickerier är en viktig del av husets arkitektur och måste bibehållas om inte husets utseende och ursprunglighet skall förändras. Skadade delar bör bytas mot nya med samma utseende och profilering. Ännu mer än i fråga om panelen gäller här att alla delar som är i användbart skick skall bibehållas. Eventuell gammal ytterdörr bör bevaras.

Centrala Rydöbruk utmed G:a Nissastigen i början av 1900-talet. Huset i mitten är nuvarande posten. Foto ur Gösta Erikssons samlingar.

En av de numera rivna arbetarkasernerna. Foto ur Gösta Erikssons samlingar

Interiör

- Eldstäder I de äldre bostadshusen kan det fortfarande finnas kakelugnar, spisar och äldre vedeldade spisar med spiskåpa. Dessa ökar byggnadens kulturhistoriska men även ekonomiska värde genom det alternativa utgör till de idag vanligare uppvärmningssätten.
- Kakelugnar Kakelugnar och andra äldre eldstäder är redan nu så sällsynta, att man bör inrikta sig på att bevara dem som finns kvar.
- Invändiga snickerier Dörr- och fönsterfoder, taklister och golvsäcklar m m bör bibehållas på motsvarande sätt som de utvändiga snickerierna.
- Golv och innertak Äldre brädtak och brädgolv bör bevaras, även om de av praktiska eller estetiska skäl döljs av modernare tak- och golvmaterial.

Viktigt att tänka på vid eventuell nybebyggelse

Färgsättning

Färgsättningen är viktig för helhetsintrycket och den bör därför knyta an till den lokala färgtraditionen. Vid ommålning bör samma färgtyp som tidigare användas, speciellt om underlaget består av slamfärg, oljefärg eller trätjära. Den röda traditionella slamfärgen, "Falurödfärg", är billig och mycket lättarbetad. Slamfärgen kräver sugande underlag och en enda strykning med plast- eller oljefärg omöjliggör därför en återgång till rödfärgen.

- Oljefärg Paneler av hyvlat virke underhålls bäst med linoljaolja. Plast- eller latexfärger (akrylatfärger) har osäkra åldringsegenskaper och kan ge problem vid ommålning. Laserande färger ger något sämre skydd än täckande färger och har kortare ommålningsintervall. Borttagning av gammal oljefärg bör ej ske genom starka kemikalier eller sandblåstring. En kombination av luttvättning och skrapning är skonsammare.
- Kalkputs Kalkputsade fasader bör i första hand avfärgas med kalkfärg som blandas på platsen. Kalkaktiga pigment måste användas, t ex olika jordfärger som umbra, ockra och järnvitriol. Kalkfärg är enkel och billig att tillreda och tål normalt underhåll och lagring. Moderna vattenavvisande och alltför täta färger och sk sprutade eller stänkta färger leder ofta till avspjälkning av såväl puts som färg och framtvingar oftast en total omputsning, då dessa färger inte kan underhållas eller kompletteras på ett normalt sätt. Sprutning av ytputs och fasadfärg blir vanligen "grötig" och förstör de finare profilerna och detaljerna.

Såväl puts- som panelfasader var förr oftast enfärgade. Detaljer framhävdades genom ljusets skuggspel i lister och profiler eller målades i en svag brytfärg. Vid ommålning av ett äldre hus bör hela panelen inklusive gavelspetsar målas i samma färg, medan vindskivor och snickerier kan målas med vit oljefärg eller en svag brytfärg. Om knutlådor saknas, bör knutarna inte heller markeras.

Den ursprungliga färgsättningen kan man ofta få fram genom att skrapa originalfärgen, som ofta har bevarats, t ex under takfoten.

Sex enkla råd

Fasaderna på husen är en del av vår gemensamma miljö. Valet av kulör berör många människor. I vissa fall krävs därför bygglov.

- * Varje tids- och stilperiod har haft sin egen karaktäristiska färgskala. Respektera och återskapa den. Kontakta byggnadsnämnden eller länsmuseet.
- * Tänk även på att anpassa byggnaden till de omgivande husen och deras färgsättning - t ex de övriga husen längs en gatusträckning.
- * Tänk på helheten i exteriören. Färgerna på fasaden, snickerierna och på taket måste stämma överens sinsemellan. Ransonera antalet kulörer!
- * En tillbyggnad bör ha samma material och färgsättning som ursprungshuset.
- * Undvik att måla stora ytor i intensiva skarpa kulörer. Kulörens färgstyrka ökar ju större ytan är. Detaljer som snickerier är mycket lättare att måla om, om man inte skulle vara nöjd med resultatet.
- * Använd endast s k kalkäkta färgpigment vid kalkavfärgning. Dessa pigment har hämtats från naturen och ger var för sig och i inbördes kombination vanligen ett harmoniskt resultat.

Energisparplanering

"Spara och bevara"

Hus har alltid förändrats och anpassats till nya krav. Förr var detta inte större problem, eftersom om- och tillbyggnader utfördes med traditionell hantverksteknik och med lokala, välkända byggnadsmaterial. Idag har vi medel att totalt omdana bebyggelsen och förändringstakten är betydligt högre. Det gör att vi måste var särskilt aktsamma då vi rustar upp våra hus, så att ingreppen inte blir förödande.

Dagens energisparinsatsning har inneburit att många hus tilläggsisolerats utvändigt och fått en helt ny fasad. För att spara energi behövs emellertid sällan så omfattande byggnadstekniska åtgärder. I de flesta hus kan tvärtom mycket energi sparas med enkla, billiga metoder som inte förändrar husens utseende.

När det gäller invändig tilläggsisolering av puts- och tegelfasader finns det en risk att ytskiktet blir för kallt och fryser sönder.

Vid byte och förändring av fasadmaterial ersätts träfasader ofta med tegel, förgrovd träpanel eller plåt. Plåtbeklädnad

den är ett hårt och okänsligt material som åldras fult, bucklas lätt och är mycket svårt att fräscha upp. Plåten har av fabrikanterna kallats underhållsfri, vilket i realiteten betyder att den inte går att underhålla.

Vid byte av fasad- och takmaterial blir husen oftast mörkare genom att man använder mörka lasyrfärger på träpaneler, färgstarka lackpaneler, mörka fabriksmålade plåtdetaljer och svarta betongpannor på taken. Fasaderna förenklas också, då rent dekorativa element som listverk och omfattningar tas bort. Många byggnadsdetaljer byts också ut, förenklas och anpassas till husets nya stil. Anslutningar vid förstukvis-tar, takfall, burspråk och grunder förgrovas. Vid byte av fönster förändras ofta storlek och fönstertyp. Fönstren flyttas sällan ut i samband med tilläggsisoleringen, utan djupa fönsternischer står som hål i den nya fasaden.

Några enkla energisparråd

- * Försök att hålla en låg inomhustemperatur och att förbruka mindre varmvatten och el. En grads sänkning innebär en besparing på cirka 4-5%.
- * Täta fönster och dörrar med tätninglist och förbättra drevningen mellan vägg och karm om den är dålig.
- * Se över pannan och värmesystemet. Kontinuerlig ekonomisotning och byte av brännarmynstycke är viktigast. Installationen av automatisk reglerutrustning och installation av termostatventiler i kök och rum som får mycket sol är en annan bra åtgärd.
- * Täta och tilläggsisolera lättåtkomliga vindsbjälklag och kalla och dragiga golv. Tätning längs bjälklagskanten är ofta ett effektivt sätt att förbättra golven utan att dessa behöver brytas upp.
- * Rusta upp gamla kakelugnar och behåll vedspisar i reserv för eventuella framtida energikriser. Kakelugnar och järnspisar är effektiva värmetillskott, om man har tillgång till ved.
- * Pröva okonventionella metoder. Sänk temperaturen i oanvända rum. Tilläggsisolera fönstren i avstängda utrymmen vintertid. Dra ned persienner och rullgardiner på kvällen. Lägg tjocka mattor på kalla golv och ställ inga möbler framför elementen.

Rådgivning

Kostnadsfri rådgivning i byggnadsvårds- och energifrågor kan fås genom

* Byggnadsnämnden/tekniska nämnden	0345 - 18 000
* Energisparrådgivaren	"
* Förmedlingsorganet	"
* Landsantikvarien (länmuseet)	035 - 10 94 80

Litteratur

Exempel på praktiskt inriktad byggnadsvårdslitteratur är följande:

Björk, C, m fl: Så byggdes husen 1880-1980, Stockholm 1983

Drange, T, m fl: Gamle Trehus, Oslo 1983

Gustavsson, G: Skansens handbok i vården av gamla byggnader, 1981

Hidemark, O, m fl: Så renoveras torp och gårdar, Västerås 1982

Linn, B: Husen vi äger, en tillgång att vårda, 1978

Riksantikvarieämbetet: Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper, Stockholm

Svensk Byggtjänst: Färg på trähus, Stockholm

Underhåll, upprustning, ombyggnad. Bostadsstyrelsen, riksantikvarieämbetet, statens planverk. 1975 och senare upplagor. (Förnyas kontinuerligt med hänsyn till gällande bestämmelser.) Kostnadsfri broschyr kan rekvideras från byggnadsnämnden och läns museet.

Spara och bevara. Byggforskningsrådet och riksantikvarieämbetet, Stockholm 1981. Kan kostnadsfritt rekvideras från byggnadsnämnden och läns museet.

Material och hantverkare. Hallands läns museer. Sammanställning av adresser över hantverkare och materialleverantörer. Kan kostnadsfritt rekvideras från byggnadsnämnden och läns museet.

FÖRUTSÄTTNINGAR

BEVARANDELAGSTIFTNING

Till skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och miljö har utformats vissa lagregler. Dessa återfinnes huvudsakligen i byggnads- och planlagstiftningen och i den nya kulturminneslagen. Byggnadslagstiftningens användbara delar i bevarandesyfte motsvaras i huvudsak av planerings- och markanvändningsfrågor, byggnadsvårdsfrågor samt av byggnadslovsprövningen. I den nya kulturminneslagen, som trädde i kraft 1 januari 1989, har den äldre fornminneslagen, lagen om byggnadsminnen och kungörelsen om det offentliga byggnadsväsendet samlats. Genom naturresurslagen (NRL) och plan- och bygglagen (PBL), som infördes 1 juli 1987, ökar kommunernas ansvar för utformningen av den lokala miljön samt avvägningen mellan allmänna och enskilda intressen. Detta medför att kommunerna även får ett större ansvar när det gäller kulturminnesvårdens intressen.

Lagstiftning

1 juli 1987 ersatte plan- och bygglagen (PBL) de äldre byggnadslagen från 1947 (BL) och byggnadsstadgan från 1959 (BS). I PBL har kulturvärdena fått en förstärkt ställning samt såväl kommunen som den enskilde har fått ett större ansvar. Byggnadsnämnden har fått en aktivare roll och större möjlighet att ställa krav på anpassning och hänsyn. Den enskilde fastighetsägaren har skyldighet att följa lagens bestämmelser oavsett om bygglov krävs eller ej och har därvid möjlighet att rådgöra med byggnadsnämnden.

Naturresurslagen

Hushållningsregler finns i 2 och 3 kapitlet NRL. I 2 kapitlet redovisas allmänna hushållningsregler om mark- och vattenområden som **så långt möjligt** skall skyddas och sådana områden som **skall skyddas** (riksintressen).

I NRL 2:6 nämns härvid mark- och vattenområden som har betydelse från allmän synpunkt på grund av områdenas naturvärden eller med hänsyn till friluftslivet. Behovet av områden för friluftsliv i närheten av tätorter, som ofta sammanfaller med kulturminnesvårdens intressen, skall särskilt beaktas.

Områden som omfattas av NRL 2:5-9 kan vara så värdefulla för dessa ändamål att de bedöms vara **riksintressen**. I sådana fall är grundkravet att de skall skyddas och att staten får möjlighet att ingripa om så inte sker.

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen (SFS 1987:10, omtryckt 1987:246) innehåller bestämmelser angående marks användning för bebyggelse, vilket skall föregås av planläggning. Grunddragen anges genom översiktlig planering och den närmare regleringen i detaljplan eller områdesbestämmelser. Såväl i den översiktliga planen som i detaljplanen kan anges de särskilda bestämmelser angående bebyggande och användning som kan finnas erforderliga. Med stöd härav ges skyddsmöjligheter för kul-

turhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer. I plan- och bygglagen ingår därjämte bestämmelser om byggnadsnämnd, bygglov, rivningslov och marklov. Enligt 11 kap 1 § skall byggnadsnämnden bl a "verka för en god byggnadskultur samt en god stads- och landskapsmiljö" och "lämna råd och upplysningar i frågor som rör nämndens verksamhet".

Enligt departementschefen (proposition 1985/86:1) har PBL i större utsträckning än tidigare utgått "från synsättet att den befintliga bebyggelsen samt befintliga natur- och kulturvärden utgör resurser som skall tas till vara". De grundläggande kraven på varsamhet och hänsyn ges i 3 kapitlet, vars 1 § motsvarar 38 § första stycket och 39 § första stycket BS och dess 12 § motsvarar 9 § andra stycket och 38 § andra stycket BS.

3 kap Krav på byggnader

PBL 3:1

1 § "Byggnader skall placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. Byggnaderna skall ha en yttre form och färg, som är lämplig för byggnaderna som sådana och ger en god helhetsverkan".

Enligt PBL 3:1 ställs krav på att byggnader placeras, utformas och färgsätts så att den yttre miljön får en god estetisk kvalitet och att den anpassas till natur- och kulturvärdena på platsen. PBL har här givit byggnadsnämnden en starkare och mer aktiv roll när det gäller att hävda estetiska kvaliteter direkt vid lovgivningen än den tidigare byggnadsstadgan (BS 38 § 1 st och 39 § 1 st).

Kraven på anpassning till miljön kan hävdas även i alldagliga miljöer där man anser att det finns kvaliteter som är värda att ta hänsyn till. För att få ett starkare skydd och för att ge full rättsverkan åt kommunernas krav vid särskilt värdefulla byggnader kan man utfärda föreskrifter i detaljplan eller områdesbestämmelser, men detta är således ingen förutsättning för att ställa krav vid lovgivningen.

PBL 3:10

10 § "Tillbyggnader, ombyggnader och andra ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens särdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara. ...".

Det innebär att boendekvaliteter i äldre hus, t ex goda rumssamband eller karakteristiska rumsvolymer bör bevaras. Kakelugnar, skåpssnickerier, dörrar och paneler skall behandlas på ett varsamt sätt. Det innebär också för bostäder att väggar och våtenheter endast bör flyttas om det är absolut nödvändigt.

Varsamhetskravet förutsätter att den som tänker genomföra ändringsarbeten sätter sig in i de värden som byggnaden har och tar tillvara dessa så långt det är möjligt med hänsyn till övriga krav som ställs i samband med ändringar. Alla

ändringar d v s även åtgärder som inte kräver bygglov omfattas av varsamhetskravet. I kravet på varsamhet ligger också ett krav på att hänsyn skall tas till möjligheterna för människor att bo kvar i ett område.

PBL 3:12

12 § "Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas".

PBL 3:12 utvidgar tionde paragrafens krav på att ändringar skall utföras på ett varsamt sätt så att olika värden tas till vara. Tillämpningen bör utgå från vad som idag anses värt att bevara. Hit hör byggnader och miljöer som representerar olika tidsepoker, sociala förhållanden eller som **värderas högt av en lokal opinion**. Byggnader och miljöer behöver således inte vara av byggnadsminnesklass för att detta krav skall kunna hävdas i varje enskilt bygglovsärende.

I första hand är det byggnadsnämnden som skall göra bedömningen av om ett skyddsintresse skall hävdas. Enligt 5 kap kan i detaljplan eller områdesbestämmelser utfärdas skyddsbestämmelser för denna typ av bebyggelse och enligt 8 kap kan dessa krav utökas med bygglovsplikt för underhåll och rivningslovsplikt av särskilt värdefull bebyggelse. Ersättningsreglerna i PBL innebär dock att fastighetsägare som kommer i kläm på skyddsbestämmelser eller vägras rivning kan få ersättning.

13 § "... Byggnaders yttre skall hållas i vårdat skick. Underhållet skall anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt till omgivningens karaktär. Byggnader som avses i 12 § skall underhållas så att deras särart bevaras".

I PBL 3:13 har införts **mer långtgående underhållskrav** på byggnader och anläggningar än vad byggnadsstadgan innehöll. Dessa underhållskrav innebär att de egenskaper som krävs enligt PBL 3:3-3:7 i huvudsak skall bevaras, d v s energi- och vattenhushållning, stadga, beständighet, trevnad, hygien, inomhusklimat, brandsäkerhet, annan säkerhet och tillgänglighet. Genom att kraven är generella gäller de även för icke bygglovspliktiga byggnader och anläggningar t ex jordbrukets ekonomibygnader utanför detaljplan.

15 § "Tomter som tas i anspråk för bebyggelse skall anordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. ...".

Kommunens översiktliga bevarandeambitioner och särskilda bevarandeinsatser uttryckta i ett särskilt program för kulturminnesvård eller i en bevarandeplan, blir också framgent av avgörande betydelse för möjligheterna att ta hänsyn till den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen.

16 § "... Vid tillbyggnad som kräver bygglov eller vid ombyggnad skall tomten anordnas så att den uppfyller kraven i 15 § i skäligen utsträckning".

17 § "Tomter skall, oavsett om de har tagits i anspråk för bebyggelse eller inte, hållas i vårdat skick. ... Byggnadsnämnden kan besluta att plantering skall utföras och att befintlig **växtlighet skall bevaras**. ...".

4 kap Översiktsplan

1 § "I översiktsplanen skall redovisas allmänna intressen som bör beaktas vid beslut om användningen av mark- och vattenområden. Av planen skall framgå 1. grunddragen i fråga om den avsedda användningen av mark- och vattenområden samt i fråga om tillkomst, förändring och bevarande av bebyggelse, ...".

5 kap Detaljplan och områdesbestämmelser

1 § "Prövning av markens lämplighet för bebyggelse och reglering av bebyggelsemiljöns utformning skall ske genom detaljplan för ... 3. bebyggelse som skall förändras eller bevaras, om regleringen behöver ske i ett sammanhang. ...".

2 § "Vid utformningen av en detaljplan skall skälig hänsyn tas till befintliga bebyggelse-, äganderätts- och fastighetsförhållanden som kan inverka på planens genomförande. ...".

7 § I **detaljplanen** får "meddelas bestämmelser om ... 4. placering, utformning och utförande av byggnader, andra anläggningar och tomter, varvid ... **skyddsbestämmelser** för byggnader som avses i 3 kap 12 § **och rivningsförbud** för sådana byggnader får **meddelas**".

16 § "För **begränsade områden som inte omfattas av detaljplan** kan **områdesbestämmelser** antas för att säkerställa att syftet med översiktsplanen uppnås ...".

Med områdesbestämmelser kan i princip regleras vad som nedan citeras beträffande områden med detaljplan. Denna paragraf är emellertid ej tillämplig inom bevarandeplanens område, som omfattas av detaljplaner.

Ett starkare skydd för bebyggelsens kulturhistoriska och miljömässiga värden kan ges genom bestämmelser i detaljplan, som i detalj anger rätten att bygga och hur marken skall användas. Detaljplanen är bindande och har en genomförandetid som är minst 5 och högst 15 år. Detaljplanen kan innehålla skyddsbestämmelser och rivningsförbud. Bygglovsplikten kan införas för omfärgning av en- och tvåbostadshus och komplementbyggnader inom områden som utgör en värdefull miljö samt för underhållsåtgärder på bebyggelse med särskilt bevarandevärde.

8 kap Bygglov, rivningslov och marklov

Generellt gäller enligt 1 § att bygglov krävs för att uppföra byggnader och göra tillbyggnader. I övrigt gäller bl a:

3 § "I områden med **detaljplan** krävs ... bygglov för att 1. färga om byggnader eller byta fasadbeklädnad eller taktäckningsmaterial samt för att göra andra ändringar av byggnader som **avsevärt påverkar** deras yttre utseende, ...".

Enligt 4 § krävs dock ej lov beträffande **en- och tvåbostadshus** för att "3. färga om byggnader inom områden med detaljplan, om byggnadens karaktär därigenom inte ändras väsentligt". Kommunen får dock enligt 6 § "för ett område som utgör en **värdefull miljö** bestämma att bygglov krävs för att ... 2. inom områden med detaljplan färga om en- eller tvåbostadshus och komplementbyggnader, 3. underhålla sådan bebyggelse med särskilt bevarandevärde som avses i 3 kap 12 §".

8 § "Inom områden med detaljplan krävs rivningslov för att riva byggnader eller delar av byggnader, om inte annat har bestämts i planen. ...".

9 § "... Kommunen får i detaljplan besluta att marklov krävs för trädfällning ...".

16 § "Ansökningar om rivningslov skall bifallas, om inte byggnaden eller byggnadsdelen ... 3. bör bevaras på grund av byggnadens eller bebyggelsens historiska, kulturhistoriska, miljömässiga eller konstnärliga värde".

Plan- och byggförordning

Plan- och byggförordningen (SFS 1987:383) innehåller föreskrifter för tillämpningen av plan- och bygglagen.

Detaljplaneanvisningar

Riktlinjer för tillämpning vid planläggning ges i statens planverks detaljplaneanvisningar, 1987 ersatta med Boken om detaljplan och områdesbestämmelser, där följande redovisning ges beträffande värdefulla byggnader och områden.

PBL:s regler om **anpassning** av åtgärder till befintlig värdefull miljö (PBL 3:12) gäller alltid även om inget särskilt bestämts om detta i planen. Ibland kan det ändå vara önskvärt att i planen avgränsa ett sådant värdefullt område. Det innebär att just detta faktum inte kan ifrågasättas vid kommande lovgivning. En sådan "anpassningsbestämmelse" är inte ersättningsgrundande. Om inget ytterligare bestäms om placering, utformning eller utförande behandlas dessa frågor i bygglovsskedet.

Beteckningen för värdefull miljö föreslås vara lilla "q" samt för rivningsförbud och skyddsbestämmelser lilla q kompletterat med index. Detta gäller både för kvartersmark och allmän plats.

Q-kulturresevat betyder att marken får användas endast för befintlig, kulturhistorisk bebyggelse. Bestämmelsen innebär också att användningen i övrigt är helt fri till bostäder, kontor, handel, etc. Den enda begränsningen är att användningen inte får motverka syftet att bevara byggnaderna och att det inte uppkommer betydande olägenheter för omgivningen.

Markanvändningen Q = kulturresevat innebär inte automatiskt ett rivningsförbud men kan ändå leda till att rivning vägras med stöd av 8 kap 16 §. Om ett absolut rivningsförbud skall gälla behöver q_1 = **rivningsförbud** läggas till.

Kulturminneslagen

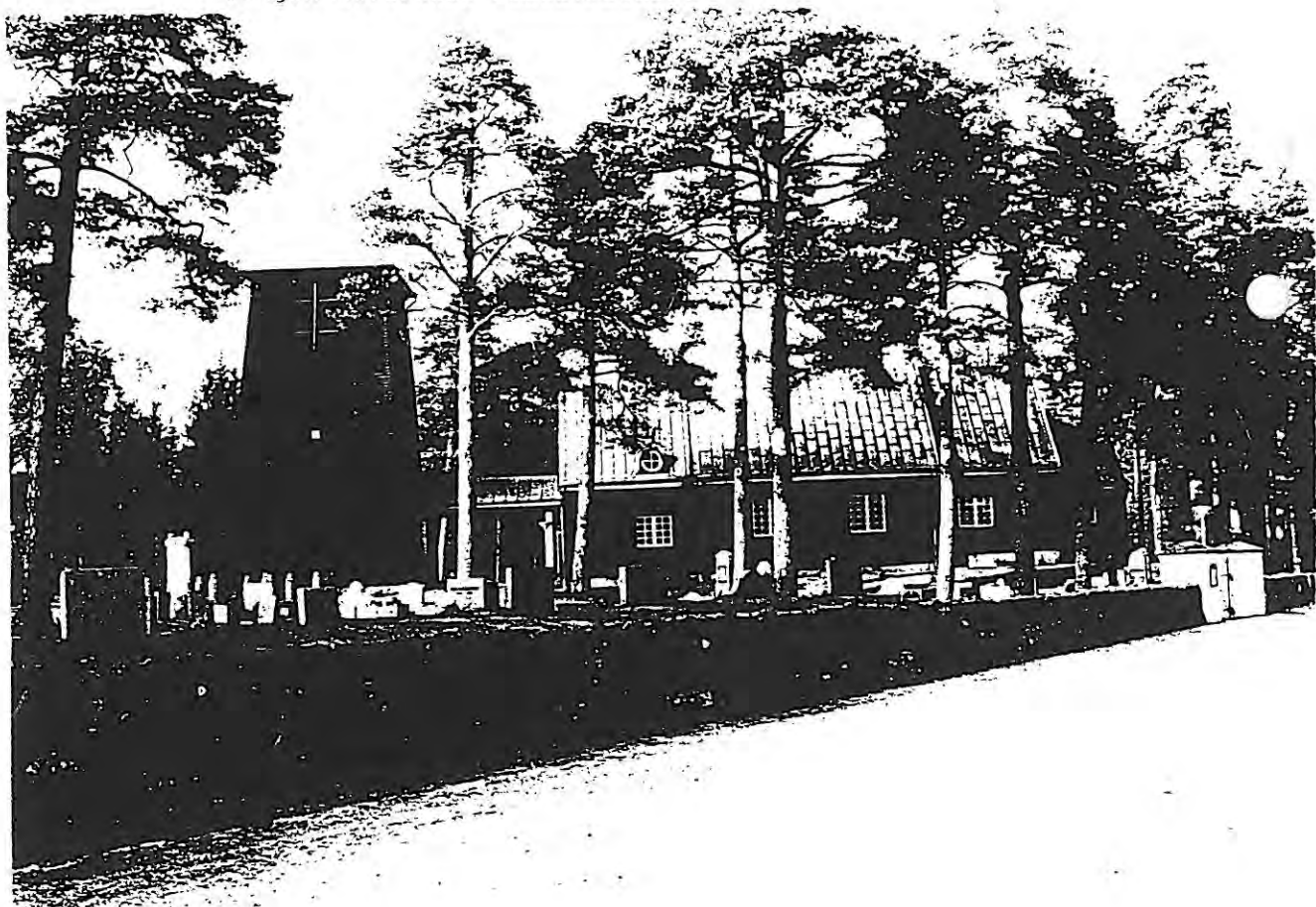
Från och med den 1 januari 1989 gäller en ny lag för landets kulturminnen, den s k kulturminneslagen (lagen om kulturminnen, SFS 1988:950). Därmed upphävs de tidigare lagarna om fornminnen, byggnadsminnen, kyrkor samt om skydd för utförsel av vissa äldre kulturföremål. Genom den nya lagen erhålls en samlad lagstiftning för kulturminnesvården som länge eftertraktats.

Viktigt är att kulturminneslagens inledande bestämmelser slår fast att "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö" och att "Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön".

Allas ökade ansvar för kulturmiljön genom PBL poängteras ytterligare i kulturminneslagen: "Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas".

Kulturminneslagen syftar till att skydda enstaka objekt, som forn- och byggnadsminnen, och deras närmaste omgivning. Kulturminneslagen innehåller bestämmelser om fasta fornlämningar, skeppsvrak och fornfynd. Dessa är generellt skyddade. Som fast fornlämning räknas bl a lämningar av fordom övergivna bostäder, boplatser eller arbetsplatser samt byggnader som uppkommit vid bruket av dylika bostäder eller platser.

Byggnad i kommunal och privat ägo som anses vara "synnerligen märklig" kan av länsstyrelsen förklaras som byggnadsminne. Statliga byggnadsminnen omfattas av särskilda av regeringen utfärdade bestämmelser.

Rydö kapell.

ORGANISATIONER OCH MYNDIGHETER

Den enskilde fastighetsägaren har det största ansvaret för att en byggnad vårdas och bevaras. Ett hus bevaras bäst genom att det används och att brukare/ägare därmed har intresse och vilja att underhålla det. Vård och bevarande är därjämte ett allmänintresse. I synnerhet gäller det kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer. Genom information och kunskapsförmedling ökas förståelsen för de kulturhistoriska värdena och genom rådgivning och stödåtgärder främjas insatser för vård och bevarande. Härvidlag har kulturminnesvårdens företrädare en viktig roll alltifrån hembygdsrörelsen på det lokala planet till riksantikvarieämbetet på riksnivå.

Intresseorganisationer

Hembygdsrörelse

I Hylte kommun finns åtta hembygdsföreningar sammanslutna i Hylte hembygdsrets.

Samhällsförening och historisk förening

Tillsammans med hembygdsrörelsen har Rydöbruks samhällsförening och Rydöbruks historiska förening en mycket viktig roll för att sprida kunskap och förståelse för samhällets särskilda kultur- och miljövärden.

Kommunen

Kommunen har genom sitt planmonopol ett primärt ansvar för att kulturmiljövårdens intressen likaväl som andra allmänna intressen beaktas i den fysiska planeringen. Detta ansvar har ökat sedan den nya plan- och bygglagen och naturresurslagen (PBL/NRL) införts.

Kommunfullmäktige och kommunstyrelse har ansvar för de mer långsiktiga och övergripande besluten om markanvändningen. I detta ansvar ingår också bevarandefrågor. Dessa kan behandlas i särskilda planer eller program där vissa sektorsintressen tas upp (typ kulturminnesvårdsprogram) samt genom översiktsplaneringen, där skyddsvärda områden markeras.

Byggnadsnämnden har genom byggnadslovsprövningen ansvaret för bebyggelsens utformning och miljöanpassning och icke minst hänsynstagande till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse enligt PBL/NRL. Byggnadsnämnden har genom PBL fått en aktivare roll och större möjlighet att ställa krav på anpassning och hänsyn. Byggnadsnämnden har också en ökad rådgivande funktion, inte minst i de fall där byggnadslov ej erfordras.

Fastighetsnämnden har ett motsvarande ansvar vad gäller kommunens fastighetsbestånd och i sin energirådgivning. Genom förmedlingsorganet handlägges ansökningar om statliga lån och bidrag vid ny- och ombyggnader, bl a sådana som är kulturhistoriskt betingade.

Kulturnämnden har till uppgift att främja den kulturella

verksamheten och har ett allmänt bevakningsansvar för kulturmiljön och utgör remissinstans i plan- och byggnadsfrågor. Kulturnämnden tar initiativ till inventeringar och andra bevarandeinsatser samt informerar om och levandegör kulturmiljön på olika sätt.

Fritidsnämnden kan i samband med planering och åtgärder för fritidsverksamheten medverka till att kulturmiljön görs levande och tillgänglig för allmänheten.

Länsmuseet

Länsmuseet ansvarar för vissa delar av kulturmiljövården och medverkar bl a med utredningar och bedömningar av ärenden som handlägges inom länsstyrelsen.

Länsmuseet (**landsantikvarien**) svarar vidare som expert för kulturhistorisk granskning av plan- och byggfrågor och lämnar råd och hjälp åt kommuner och enskilda bl a i frågor som rör byggnadsvård. Utför kulturhistorisk dokumentation, bebyggelseinventeringar och arkeologiska undersökningar. Landsantikvarien yttrar sig till riksantikvarieämbetet i ärenden som rör förändring av kyrkor och utför antikvariska kontroller.

Länsstyrelsen

Länsstyrelsen är regional myndighet för kulturmiljövården och beslutar i ärenden enligt kulturminneslagen med vissa undantag (se nedan).

Länsstyrelsens kulturhistoriske expert är **länsantikvarien**, som handlägger ärenden rörande kulturmiljövård inom länsstyrelsen i bl a plan- och fornminnesfrågor samt ansvarar för vård av vissa fornlämningar och byggnader m m.

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet är central myndighet för kulturmiljövården och beslutar om skeppsvrak och fornfynd, statliga byggnadsminnen och kyrkor, kyrkliga inventarier och export av vissa äldre kulturföremål. Ämbetet skall genom information, råd och anvisningar biträda länsstyrelsen och länsmuseet i deras arbete.

STÖDFORMER

För att underlätta underhållet av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, bidrar staten på följande sätt:

- bidrag till överkostnader som uppkommer vid upprustning och vård av kulturhistoriskt värdefulla byggnader,
- förhöjt låneunderlag och/eller tilläggs lån till överkostnader vid upprustning och ombyggnad av kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse,
- bidrag i form av beredskapsarbete för upprustning av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, om det är påkallat av arbetsmarknadspolitiska skäl.

Bidrag

Statsbidrag till vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (SFS 1982:447)

Bidrag kan ges till upprustning, som går utöver vad man räknar som "normalt fastighetsunderhåll" d v s påvisade högre kostnader för att bevara det kulturhistoriska värdet. Sådana överkostnader kan uppstå vid t ex bibehållande av byggnadsdelar eller -detaljer, som saknar direkt praktisk funktion, medverkan av specialister, specialbeställning av snickerier efter gammal modell etc.

Observera att även projektering och antikvarisk dokumentation och kontroll är bidragsberättigade - det senare i praktiken en förutsättning för bidraget, som inte får betalas ut förrän genomförda arbeten har avsynats och godkänts av länsstyrelsen.

Bidragets storlek kan utgå med upp till 90% av överkostnaden (gäller i princip byggnader av riksintresse, d v s byggnadsminnen och likställda byggnader).

Övrig kulturhistoriskt värdefull bebyggelse kan få upp till 50% av överkostnaden som bidrag.

Ansökan skall i god tid före arbetenas igångsättning inges till länsstyrelsen f v b till riksantikvarieämbetet. Ansökningsblankett finns hos riksantikvarieämbetet, läns- och landsantikvarien.

Lån

Förhöjt låneunderlag

Förhöjt låneunderlag till bostadsbebyggelse innebär att ett större statligt räntesubventionerat bostadslån än normalt beviljas, under förutsättning att det kulturhistoriska värdet är styrkt av länsstyrelsen och att man - liksom när det gäller bidragen - har påvisbara kulturhistoriska överkostnader. Liksom vid bidragen är kostnaden för antikvarisk dokumentation och kontroll belåningsbar.

Tilläggs lån

I enstaka fall, vid mycket höga överkostnader när det gäller byggnader av riksintresse, kan ett tilläggs lån ges, vilket är ränte- och amorteringsfritt de första 10 åren. Ansökningsblanketter finns hos kommunen (förmedlingsorganet) och länsbostadsnämnden.

Beredskapsarbeten

AMS-medel kan endast utgå då arbetsmarknadsläget motiverar detta, t ex vid hög arbetslöshet bland byggnadsarbetare. Observera att AMS-medel inte utgår till arbete som fått statligt stöd i annan ordning, t ex i form av bidrag eller lån.

Råd och anvisningar

Information om låneformerna lämnas av kommunens förmedlingsorgan samt av länsbostadsnämnden.

Länsmuseet (landsantikvarien, telefon 035-10 94 80) och länsstyrelsen (länsantikvarien, telefon 035-13 20 00) lämnar kostnadsfritt råd och anvisningar i byggnadsvårds- och lånefrågor.

Information i finansieringsfrågor ges vidare av kommunens förmedlingsorgan och länsbostadsnämnden.